

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_194473

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—391—29-4-72—10,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No M81.6
L5 M Accession No M 498.
Author CTS, y. ~~...~~ y. ~~...~~
Title hey ya

This book should be returned on or before the date last marked below

म धु प र्क

पुरुषोत्तम मंगेश लाड

Post Graduate Library
College of Arts & Commerce ० ०

केशव भिकाजी ढवळे,

श्रीसमर्थ-सदन,
गिरगांव, मुंबई.

सर्वाधिकार लेखकाधीन

प्रथमावृत्ति : १९४३

किंमत एक रुपया

मुद्रक-रघुनाथ रामचंद्र बखले, मुंबई-वैभव प्रेस, सॅटर्स्ट रोड, मुंबई.
प्रकाशक-केशव भिकाजी ढवळे, श्रीसमर्थ-सदन, गिरगाव, मुंबई.

प्रस्तावना

युद्धाच्या सध्याच्या परिस्थितीत व स्वतःच्या वयाच्या अडतिसाव्या वर्षी कविताचा हा पहिला संग्रह रसिकाना सादर करताना थोडेसे आत्मवृत्त सांगणे क्रमप्राप्त आहे असे मला वाटते. कवि म्हणजे खासगत भावनाचा पसारा बाजारात माडणारा एक पिसा असा त्याचा लौकिक असतोच. तेव्हा आत्मवृत्त-पर भाग प्रस्तावनेत घालताना मला निराळा संकोच वाटावयास नको. मार्गे एक संग्रह मी तो “बालिश” वाटला म्हणून फाडून टाकला, तथापि काव्याचे व्यसन काही मुटले नाही. मात्र परिस्थितीमुळे काव्य हा आयुष्यातील प्रधान उद्योग होऊं शकला नाही. रोजगाराच्या कामापुढे कविता ही साहजिकच रिकामपणाची कामगिरी झाली, ज्या महाराष्ट्री कविराजाचा मी पुढे निबंधात वारंवार उल्लेख केला आहे त्या राजशेखराने सांगितल्याप्रमाणे मी एक केवळ “दत्तावसर” कवि झालो. तगात माझ्या बुद्धीत चंचल मधुकर-वृत्तीचा दोष असल्यामुळे काव्याला आणखी कमी अवसर मिळू लागला. असे असतामुद्धा प्रसंगवशात् स्फुट कविता लिहून झाली. तेवढ्यावरच थांबते तर हा यौवनाचा विकार कालांतराने आपोआप बरा होईल म्हणून मी दुर्लक्ष केले असते, व प्रसिद्धीच्या भानगडीत खचित पडलो नसतो, पण हळूहळू काव्यामार्फतच आपले विचार माडावे ही प्रवृत्ति बळावू लागली, व त्या दिशेने प्रयत्न नकळत होऊं लागले. तेव्हा माझी सध्यातरी अशी खात्री झाली आहे की हा दम्यासारखा दुःसाध्य काव्यरोग मला कायमचा जडला असावा. संधि मिळताच हा बळावणार. दरम्यान मित्रांनी कविता पाहिल्या. काही टोपण नावाखाली दोनतीन मासिकात प्रसिद्ध केल्या. कैलासवासी माधवराव पटवर्धनाचा आग्रह पडला की वेचक स्फुट कविता अवश्य प्रसिद्ध कराव्यात. पुढे १९३७ साली विलायतेत कायद्याचा अभ्यास करण्यास गेलो तेव्हा कविता निवडून फुरसदीत संग्रह तयार केला; व तो माधवरावाकडे पाठविला. त्या उदारमनाच्या ज्येष्ठ कवीने हस्तलिखित काळजी-पूर्वक वाचून, प्रत्येक कवितेवरील आपले शोध व अभिप्राय लिहून, विलंब न

लावता चोपडी परत रवाना केली. ताच्या संग्रह अर्पण करावयाचा असे कळविताच त्याचीही परवानगी मिळवून दिली. इतके झाल्यानंतर १९३९ साली हिंदुस्थानास परत आल्यावर प्रकाशन ताबडतोब करावयास पाहिजे होते. पण मनाचा निश्चय होईना. कामढकल्या स्वभावामुळे प्रकाशन सारखे लावणीवरच पडत चालले. माधवरावांच्या मृत्यूनंतर प्रकाशकाशी करार केला. तरीही आणखी एक वर्ष लोटले. अखेर राजशेखराचा शहाणपणा संपूर्णपणे पटण्याचा काळ येऊन ठेपला. “पुनः समापयिष्यामि, पुनः संस्करिष्यामि, सुहृद्भिः सह विवेचयिष्यामि, इति कर्तुराकुलता राष्ट्रोपलंबश्च प्रबन्धविनाश-कारणानि.” शेवटी एकदाच्या कविता छापखान्याच्या स्वाधीन केल्या. इतक्यात ताच्या मृत्यूची दुःखद वार्ता आली. ज्याचा हात धरून या काव्यसंसारात गिरत होतो ते दोनही सोयरे सोडून गेले. पण आता प्रकाशकांनी थोडेच धाबू दिले असते ? त्याच्या तगाद्यामुळेच प्रकाशन इतक्या लवकर होत आहे. ज्या वयात बरेच कवि काव्याकडे पाठमोरे होतात त्या वयात कवि म्हणूनच लोकांसमोर प्रथम येण्याचे धाडस मी करित आहे. व तेही पूर्वेकडे बळावलेल्या युद्धाच्या काळा ! पुस्तकास वापरलेल्या कागदावर देखील पीतोपलवाची छाया पडलीच ! कविता लिहून झाल्यानंतर काही वर्षे तरी ती प्रसिद्ध करूं नये हा सत्कवीचा शिरस्ता येणेप्रमाणे मजकडून अनायासे पाळला गेला. ह्या निर्बंधाचा हेतुच हा, की वात्सल्याचा पहिला उमाळा ओसरल्यानंतर बाळाचे करवेंटेपण पिताश्री कवीना आपोआप कळून चुकेल. पण शेवटपर्यंत माझा बाळ गुणीच असे वाटणाऱ्या प्रेमाध पित्याच्या कोटीतला मी कदाचित् असेन. जुने मद्य केवळ कालक्रमाने मुरले म्हणजे अधिक मधुर लागते, व निशा लवकरच चढते. पण तसे होण्यास आधी मूळची भट्टी नीट उतरावी लागते. काळाची मी भरपूर मदत घेतली आहे. पण भट्टी ठीक उतरली आहे किंवा नाही हे ठरविणे रसिकाचें काम आहे. त्याची चिंता मी आता कगास करूं ?

मात्र एक गौण चिंता कधीतरी मला उगीच जाचते. कवि आणि न्यायाधीश या दोन मुखवट्यातील बदल चाणाक्ष रसिकाप्रमाणे सामान्य वाचकासही कळेल

१. उपलव = अशांतता, स्वारी.

की नाही ? वास्तविक श्री. आ. रा. देगपाडे यांचा दाखला समोर असताना मला ही निरर्थक भीति वाटावयास नको. आणि आमच्या न्यायवाल्यांचे लोकनियुक्त मंत्रीच सुळी कादंबरीकार नव्हते का ? इंग्लंडच्या अपील कोर्टातून अलीकडेच सेवानिवृत्त झालेले लॉर्ड जस्टिस स्लेसर यांनीही कविता प्रसिद्ध केल्या आहेत. शेक्सपियरचे ग्रंथ बेकनने लिहिले असे काही लोक प्रतिपादितात, यावरूनच न्यायाधीश महाकविमुद्धा असू शकतो ही कल्पना सामान्य दिसते. उघडच आहे, की दोघेही शब्दाना राबवून घेतात ! तेव्हा कवि म्हणून कीर्ति कमावण्यापेक्षा न्यायाधीश म्हणून मी प्रतिष्ठा गमावून बसेन ही भीति सर्वस्वी निराधार आहे असे मी मनाचे समाधान करून घेत असतो. कविता व प्रेम करावयाला सत्र लागत नाही हे रसिकास सांगणे नलगे.

आता या संग्रहाचा चार शब्दात परिचय करून दिला पाहिजे. कविता स्वतंत्र आहेत. भाषातरे मी वाजूला काढून ठेवली आहेत. पुढे मागे गोळा करता येतील. कविता रचनेच्या कालक्रमाने माडल्या आहेत इतके सांगितले म्हणजे पुरे. त्या केव्हा, कुठे, कशा लिहिल्या, असल्या खासगी चौकऱ्या समंजस वाचक सामान्यतः करणार नाहीत. वृत्ताची नावे खुद्द माधवरावांनीच घातली आहेत. जी अनामक राहिली ती माझ्या स्वतःच्या नवीन प्रयोगात जमा धरली. कवितात क्वचित् कोकणी शब्दप्रयोग सहज पण सहेतुक आले आहेत. ते सर्व शब्द शिष्टसंमत मराठीत रूढ व्हावेत अशी माझी इच्छा आहे. वाचताना फुलीच्या चिह्नाने विचकून जाऊ नये. त्या ठिकाणी टीप असल्याची ती सूचना आहे. इच्छा असल्यास शेवटी जोडलेल्या टीपात ते स्थळ पाहावे. उपयुक्त माहिती कदाचित् मिळेल. टीपाची मदत अर्थ उकलून दाखविण्याकरिता क्वचित् घ्यावी लागली यावरून नारिकेलपाकापलीकडे या कोकण्याची करामत गेली नाही हे कबूल केले पाहिजे. शेवटी जोडलेला निबंध बुद्ध्याच लिहिला आहे. गुलाबाला बहार आणण्याकरिता मधून मधून त्याची मुळे उकरून त्यास सूर्यप्रकाश मिळेल अशी व्यवस्था करावी लागते. त्याचप्रमाणे काव्य फुलविण्याकरिता मूलभूत सिद्धांताची फिरून चर्चा करून नवा प्रकाश मिळतो की काय हे व्रणण्याचा मोह अनेक कवींना आवरता आला नाही. या निबंधात “यथा मम” हा जगन्नाथरायाचा दर्प नाही याची

आगाऊच ग्वाही देतो. पद्यापेक्षा गद्य हे लावावयाचेंच; तेव्हा पद्य मूठभर व गद्य हातभर झाले तर त्यात आश्चर्य नाही.

असो. शेवटीं रत्नाकर, लोकशिक्षण व साहित्यपत्रिका या मासिकात प्रसिद्ध झालेल्या काही कवितांचा या संग्रहात समावेश केला आहे त्याबद्दल त्याच्या ऋणाचा उल्लेख केला पाहिजे. ऑल-इंडिया-रेडिओतर्फे झालेल्या एका भाषणाचा उपयोग निबंधात करण्याची परवानगी दिली यास्तव मी रेडिओच्या चालकाचा आभारी आहे.

पु. मं. लाड

मुंबई, ८ मे, १९६३

अनुक्रमणिका

१ अर्पण	९
२ पिसे	११
३ भिकारी	१२
४ पावसाचे अंगाईगीत	१४
५ विनवणी	१६
६ बाला	१७
७ रातराणी	१८
८ “ सुभग ” कवीस	१९
९ जुनी मैत्री व नवी मोहिनी	२०
१० चार मंगलाष्टके	२२
११ आशा	२६
१२ मरणोन्मुखाचे विचार	२७
१३ संक्रमण	२९
१४ पाकळ्या	३१
१५ बाहुली	३२
१६ उषा	३३
१७ दिवाळसण	३४
१८ काव्याचा निवापाजलि	३६
१९ प्रेमाची उत्तर-मीमासा	३७
२० कंटाळा	४०
२१ माळ्याची चाकरी करणाऱ्या शेतकऱ्याचा विलाप	४१
२२ श्रीज्ञानेश्वर	४३
२३ चोरीचा माल	४५

२४ एकाकी	४७
२५ कलहान्तरितेची होरी	४८
२६ देणगी	४९
२७ मराठी कवीस कलगीचा अहेर	५०
२८ कविभाईस	५२
२९ मिटलहॉल्डर	५४
३० स्वातंत्र्य व समता	५६
३१ खरा मुस्लिम	५८
३२ शून्यलब्धि	५९
३३ नल-दमयंती	६०
३४ सुकलेली फुले	६१
३५ मुलाचा खेळ	६२
३६ प्रार्थना	६३
मुक्तक आणि भावगीत	६९
टीपा	७५

कवि भास्कर रामचंद्र तांबे यांस अर्पण

[जाति : पादाकुलक

अर्पी कविता केवे तुला
तुझ्या यशाला नसे तुला ॥ ध्रु. ॥

*भर्तृहरीचा तुझा वारसा
जीवनापुढे धरिसि आरसा
प्रेम-मृत्युच्या जासि पारसा
हंससी कधिं या क्षुद्र जतुला.

लाजविले त्वां साच परीसा
महिमा न दुजा याच्या परिसा
तांब्याची हो जन हो ! परिसा
सुवर्णाहुनी अधिक की तुला !

त्वां गरुडासम घट आणियले
बिंदु बिंदु पित रितेच केले
कवी नवे बहुजिह्वचि झाले
अमर आणखी—धरि न किंतुला.

खेद न मानीं जरि दिन ढळतो
एकहि चेला कां नाढळतो ?—
संध्याछाया जो उजळीतो
जणों बिजेची ती चन्द्रकला.

[९

कालिदासे बघ महाकाला
मालविं पूर्वी दिवा लाविला
तो लवमात्र कमी कां झाला ?
सांग कधीं कां तो मालवला ?

पैलतिरी जरि दृष्टि लागली
स्मृती वसों दे मनी चांगली —
वात जरा ती त्वां सारियली
ज्योत जागविल दोन्ही कूलां.

पिसें

[वृत्त : शार्दूलविक्रीडित]

साय्या सृष्टिवरी हळूहळू चढे गुंगी निशेची पुरी—
मेघांचे नभिं हे थवे थबकती, स्वच्छंद—मंदा गती
सोडोनी अपुली, जणूं स्थिर खडीं शीडें समुद्रावरी.
स्वप्ने दिव्य बघोनि गोड हंसती निद्रिस्त बाळे जशी,
खुद्कन् नेविं हळूच मुग्ध मधुनी या चांदण्या हांसती.
धिगाणा विसरोनि सर्व दिनिंचा वारा दमोनी निजे;
ऐकूं येति निजेतले मधुनिही सुस्कार त्याचे परी.
चित्तीं वावरती जशा गतकथा, अस्पष्ट तैसे तरू
पानांवीण सुन्या सुन्या पसरुनी शाखा उभे खिन्न हे—
अंधारी जणुं धूसर स्फुरतसे गेली वसंतस्मृति.
थांबे तांडव, आदळोनि हटल्या लाटा किनाऱ्यावरी—
एवी जीव शिणे सदा झगडतां आयुष्य बंधांसवें—

ऐसे शांत जरी समस्त जग हें माझ्यासमोतीं असे
मातें शांति परी मुळी नच मिळे—लागे मला कां पिसे ?

भिकारी

[जाति : पतितपावन]

बधुनी सुंदर दृश्ये, ऐकुनि मोहक वा गीते
स्वस्थ चित्त परि पर्युत्सुक ते कोणते न होते '
सुरम्य सुंदर, भयाण भीषण, सृष्टीचीं चरिते
सारखेच मम चित्त हुरहुरे बधुनी दोघाते.
कविकुलगुरुला नकळे येती कैशा स्मृति चित्ती—
जन्मांतरिची स्थिरभावाची प्रगटे कां प्रीती '
ध्यास लागतो कसला तरि या हृदया हे सत्य
सुखी जिवाला उदास वाटे उगाच कां नित्य ?

*

*

*

सागरलहरींवरी झळकती चद्राचीं किरणे,
हिरवळ-निळसर पाण्यावरती चकाकती रत्ने.
शुभ्र रौप्यरस मुरडत नाचत तळपत जणुं धांवें
अशा प्रभांच्या प्रेम-मीलनीं विलीन मी व्हावे.
सोसाव्याचा तुफान वारा घुमतो बेफाम,
साथ तयाला तसलिच द्यावी हाच मनी काम.
वेडे ऐसे मनिंचे होती काय पुरे हेत ?
व्यर्थ चुटपुटे निरास मन हें उदासीन होत.

*

*

*

सृष्टीच्या की चैतन्याचा सारा हा खेळ
 कधी तयाचा सौंदर्याशीं मधुर जमे मेळ.
 स्फुरते त्याची हृदयिं कुठेशी छाया तात्काळ
 नकळत झांकी जडतेचा तिज हळूच शेवाळ.
 कधी घालिते तीच चेतना भैरव थैमान
 त्या शक्तीचे दुमदुमते मनिं भीषण आह्वान.
 नसानसांतुनि सळसळते मग तीच शक्ति दिव्य
 दुबळ्या देहीं विरते—मरते—विकट तिचे काव्य.

*

*

*

त्या शक्तीचा, चैतन्याचा मीच वतनदार
 अपुल्या दारी मीच भिकारी !—रीतच ही न्यार !

पावसाचें अंगाईगीत

[छंद : अंजनी]

नीज रे बाळा
खेळाची ही नोहे वेळ
नीज रे बाळा.

आज बाळा पावसाने
दिलें दिसे ठाम ठाणें
दीस सुना खेळाविणे
जाई वेल्हाळा.

गेलीं किरणे लपुन
वर्णीं कथिल मलिन
ऐसे झांकोळती घन
पूर्ण आभाळा.

माउलीची बाळावर
जेविं मायेची पाखर
वृष्टि तेविं झिरमिर
चाले या काळा.

पावळ्यांचीं सळसळ
वाटे थांबे पळ पळ,
कानीं घोळे, नसे खळ
मुळीं तिजला.

पाखरांची बहुसाल
शांतलीसे किलबिल
केविं एकला वाजेल
तुझा बा वाळा ?

बाळा पडेल ओखळ
पैल त्या आंब्यावरिल
सादे सारखी बाहील
तुला कोकिळा.

आभाळाच्या फटीतून
ऊन हळू निसटून
मोतिये पानांवरून
करील गोळा.

आई पावसाचे गीत
गाई अंगाई उचित
बाळा हळु निज येत
सांडिला चाळा.

विनवणी

[जाति : केशवकरणी]

आज साजणी तुजवांचोनी रात जात बघ सुनी—
करूं तव किति गे मनधरणी !

फुकाच हेका धरुनि सुखाते मुकशी कां मानिनी ?
घडी ही येइल कां फिरुनी ?

सांग जाइची कलिका कधि का रुसली वाऱ्यावर ?
म्हणे मी नाही फुलणार !

रात भराभर पहा ओसरे विरहि चांदणे झुरे—
भरूं तूं नको ग मानभरे.

तरूतळवटी करूं जिवलगे प्रेमाच्या गुजगोष्टी.
होसि कां सांग उगी कष्टी ?

आम्हांभोंती नीहाराचे झुल्ले पटल की इष्ट .
जगाची पापि नको दृष्ट.

भीड कुणाची असे प्रीतिच्या निर्भिड एकांतात !
सखे तू चल गे कुजांत !

बाला

[वृत्त : शार्दूलविक्रीडित

बाला हे अभिधान केवळ तुला साजे, न अन्या कुणा ;
बालेच्या स्वरूपे स्वये नटलिसे सौंदर्यदेवी दिसे.
भोळे शुद्ध तुझे अनागस कुणा डोळे न हे मोहिती !
साध्या वस्तुंत कोणते गवसते आश्चर्य त्यां अद्भुत !
लीलामन्थर जे सदा दिसति, ते प्रोत्फुल्ल कौतूहले
होतां नेत्र, कसा प्रहर्ष खुलतो,—कीं शोध लागे नवा .
ते अव्याजमनोहर स्मित तुझे दुःखासही हासवी
चाळे मुग्ध खुळे लतेसहि मर्दे हे डोलवीती तुझे ;
जेव्हां चालसि तूं तदा ठुमकते ठाके जणो नृत्य कीं !
स्वाभावीकच हावभाव सगळे अत्यंत निर्हेतुक
चित्ता गुंतविती विशेष परि ते—हे गूढ गे कौतुक.
पापी चित्ताहि होतसे तुज पुढें निष्पाप निष्काम कां ?

आनंदी नवचेतनापुतळिका जी आज ही नाचते
ती राहील अशीच कां पुढति ?—ही चिता उगी जाचते.

रातराणी

[वृत्त : मिश्र उपजाति]

गेली निशा दिवस हा दुसरा उजाडे
निस्तेज मंदप्रभ या उजेडे
कोंदाटला खिन्न दिसे निवास—
हा रातिंचा दरवळे परि कां सुवास ?

राती विजेची लहरी लकेर
वर्षानभी चमकली स्मितभेर सैर
आतां सुना दुर्दिन हा उदास—
हा रातिंचा दरवळे परि का सुवास ?

डोळे तिचे लोल विशाळ काळे
गेले तयांचे भुलवोनि चाळे
लागे सकाळीं चटका जिवास—
कां रातिंचा दरवळे अझुनी सुवास ?

ती मोहिनी रजनिची अझुनी न गेली
काळोहि गुंगी अझुनी न नेली
मार्गे तिचे विविध राहति ते विलास
हा रातिंचा दरवळे म्हणुनी सुवास.

मेघदूताचें समवृत्त भाषांतर करणाऱ्या 'सुभग' कवीस

[वृत्त : मन्दाक्रान्ता

“मेघी ” लीलारतिं कवि करी भारतीशीं विलास
तो देखोनी इतर कविंची होत चित्ते उदास
होई त्यांना उपरति पुरी त्यागिती वाग्रतीते
गवें तुम्हीं ' सुभग ' म्हणुनी पावलां दुर्गतीते !

गंधर्वांची निजगति जिथे कुंठते, नाच चाले
गीतस्फूर्ती सुचवित तिथे गर्दभांनाच चाले
टीकाकारा ! तुकवि रसिका ! आपुली लांब मान
मानीना मी परि तव खरी मानपत्रे प्रमाण.

“ *श्रोणीभारे अलसगमना नम्र पीनस्तनांनीं ”
मन्दाक्रान्ता बघुनि विधि ती आपणा धन्य मानी;
ज्हस्वी दीर्घी तशि यतिपदीं मोडली ठायिं-ठायी;
कुब्जा वाटे दुसरि तव ही वांकली सात ठायीं !

मन्दाक्रान्ता सुरइ मधुची आणिते रत्नताटी
ओताया ती परि बघ तिथे ठेविली त्वां नरोटी.
काव्याची जो मधुर मदिरा अर्पिण्या होत “ साकी ”
“ *कृष्णाची ” तो प्रथम ललिता राखितो कंठिं साकी.

जुनी मैत्री व नवी मोहिनी

[वृत्त : प्रमाणिका]

वळून मागुते सखे !
बघूं नकोस सारखे
न बांधिं गे मनोरथां
प्रयास हे तुझे वृथा.

न मी जरी तपोनिधी
—भुललेल चित्त हे कधी—
कटाक्ष हा परी वृथा
मला न जिंकि सर्वथा.

विशाल लोल लोचनीं
पडे कुणा न मोहिनी
भुले न कोण या रुपा ?
तुझी तशांत गे कृपा !

बघे परी वळून मी
जुन्याच मैत्रिला नमीं
वसे मनांत भामिनी
जिवांस तीच या धनी

तिचाच जीव जाह्ला
तिलाच भाव वाहिला.
म्हणून तू न मोहिले
सुखे कटाक्ष साहिले.

तिनेच चित्त राखिले
तुला न चोरण्या मिळे
कटाक्ष रक्षिता कसे
हरीति सांग राजसे /

चार मंगलाष्टके

[वृत्त : आर्या]

१

केवळ योगायोगे झाला संयोग दोन जीवांचा
परकी अनोळखी ही संशय कोणा परी न यायाचा.

आश्चर्ये वदती जन “ यांना धन होत थोर हर्षाची
दिसते जुनीच मैत्री खात्रीने ही अनेक वर्षाची.

अथवा रूपगुणांवर गेली भाळून एकमेकां ही ”
खूण खरी अंतरिची जाणू आम्ही, कळे न यां कांहीं.

सुचवी कोणी जोशी गुण बत्तिस कीं पुरे पुरे जमती
तारामैत्रक यांचें विचित्र, चाले मुळीं न येथ मती !

झाली असे चुकामुक काळाच्या थोर वाळवंटांत
वाटे तेव्हांपासुन होतो वाटेत याच शोधांत.

यात्रा विजोड कंठी वाटसरू एकटा दिशा भुलली
अगणित वर्षे गेली, विस्मरणाची स्मृतीहि मावळली.

झाली भेट अचानक, अवचित भिडलीस थेट येऊन
बावरलें क्षणभर मन, घुटमळले तुज फिरून पाहून.

नलगे मग सांगावे सांगातिण मागुती पहा आली
बिलगे तुला जिवलगे ! अलग न होई कदापि या पाळीं.

*

*

*

२

आषाढप्रशमदिनीं प्रथम सखे ! भेट आपुली झाली
उत्कंठित कांतेच्या आलासे पांथ अंतिं हा जवळी.

वर्षाऋतु आला मग वर्षाच्या तो नवीन हृषाचा
जीवनहर्षाचा जणुं दिसतो आदर्श सृष्टिचा साचा.

आला महिना श्रावण, करिती पावन जयासि सर्व सण
शुभ दिन त्याचे आले, विसांवले तै क्षणैक कृष्ण घन.

अनुकूल सर्वथा ती सहल करायास वेळ ओखळिची
शीतळ संध्याकाळीं जाईच्या धवल उमलत्या कळिची.

जाऊं नित्य फिराया दूर सराया जनाहुनी परते
विजनीं दुजेपणाला विसराया तेविं सर्वथा पुरते.

तीं तोरणे लतांची, भरलेले जलनिधी—असा थाट
मंगल निसर्ग मांडी, प्रेमाचे शिकविण्या जणों पाठ.

उगवत गवत सभोंवति, अंकुरतो भूमि—जोम की प्रबळ
हिरवळ गर्वे मिरवे, चमकति जलबिंदु त्यावरी तरळ.

गीमांत खडे उघडे वागति जे साग, जेविं बैरागी
खोबुनि शिरी तुरे ते, आज उभे नवरदेवसे मार्गी.

*

*

*

३

तेथ पुलाला लागुन झाडी घनदाट दाटली निबिड
रचिली वृक्षलतांनीं प्रेममठीसाठीं पर्णकुटि सुघड.

झुळझुळतो तळि ओहळ, शांती तल्लीन होउनी डोले
निश्चळ परिसति पाने, पवनहि गाने भुलो न हाळे.

सांजेच्या काळोखी ओळख देण्यास काजवे स्फुरती
तुझिया साडीवरच्या जरिखडिची त्यां नये परी सर ती.

प्रेममठीच्या द्वारी बसत असू त्या पुलावरी आम्ही
काम कि करो प्रसादा आशेची ह्या उचबळे उर्मी.

धडधडते हृदय, उरी प्राण अपेक्षेत याच एकवटे
भाव परी बाहेरी प्रगट न व्हावा म्हणून देह झटे.

लोकांत रोखुनी मज बघुनी दृष्टी सदा न जी धाली
ह्या एकांती कां ती नवोढ कांतेपरी वळे खाली ?

घालिति हातरुमाला कुशळ अगुळी चुण्या सफाईने;
धीटाई आटपली, ठाव दिला दृष्टिला धरित्रीने.

सर्वांस बोलघेवडि मंजुळ बोलून वेड जी लावी
विजनी एकाएकीं सालुंकी ती मुकी कशी व्हावी ?

*

*

*

४

गेले क्षण कांहीं मग, लक्षण त्यांचे दिसे विलक्षणसें
शिक्षण नलगे, गूढे मूढ जाणिती जणो विचक्षणसे !

भूमीला खिळलेली दृष्टि तुझी ती करावया वरती
दाखविं मी नक्षत्रे, दक्ष राखणी सदाच जी करिती.

भूमीचे स्वर्गाचे जडते नाते अखड कां स्नेही ?
मूळ असे आभाळी, धूळिस मिळती जरी फळे कांही !

दाखविला ध्रुवतारा ज्यास्तव भगवान् स्वयेचि अवतरला
निर्वाणीची निष्ठा ज्याची तो भक्त कोण ना तरला ?

*पत्नींना ध्रुव दाविति सदैव सप्तर्षि, सात्त्विक प्रीती
आश्रमिं कमी न होई, विरस जराही जरा करीना ती.

तो ध्रुव अढळ बघाया वळलिस, आलिस हळूच तूं जवळी
वल्यांकित हस्ताची सहज अगुळी तयाकडे वळली.

आवाज कांकणांचा होतां दचकून पक्षि मग उठती
होतिस तंही असावध, फडफड तुज सावधान परि करिती.

अंतर्पाट तमाचा फिटला, देहास देह मग भेटे
विरमे मंगल अष्टक, शब्दांचा व्याप येथ सर्व मिटे !

आशा

काव्याची

नवी नवाळी फुलते

सुवास दरवळणार कधीं ?

जगता गुंगविणार कधीं ?

चितारितो

निशा-उषांनीं चित्रे

रूपा तीं येणार कधीं ?

लोकां दिपवीणार कधीं ?

मेळविले

सूर सर्व वाज्याचे

प्रगट गीत होणार कधीं ?

विश्वा डोलविणार कधीं ?

नव्यानव्या

मनीं कल्पना रुजती

पीक थोर येणार कधीं ?

कोठारे भरणार कधीं ?

अनंत हे

तरंग चित्तीं स्फुरती

तीरा ते जाणार कधीं ?

स्फूर्ती घोषविणार कधीं ?

मरणोन्मुखाचे विचार

[जाति : उद्धव]

काबाडकष्ट दिवसाचे
संपलेच आतां सारे.
हे इष्ट—अनिष्ट पसारे
आटोपति आतां साचे !

कष्ट ते अनिष्ट न होती
इष्ट वा पसारे मजला
तुष्टला, जीव परि सजला
गुंगला तयांच्या भोंतीं.

अवचित परि संध्या आली
देवळांत नौबत झडली
मग वात दिव्यांतहि पडली
काळरात उजळी झाली !

कुणि देति मरण या नांव
“ निजधाम ” कुणी त्या म्हणती
कुणि म्हणती आली नाव
बंदरांत शेखीं—अंतीं.

नकळेच मला हें कांहीं
कळण्याची इच्छा मुळि ना !
आलिया त्याग—भोगांना
सादर मी असतो पाहीं.

*

*

*

कधिं पीक अकाळी सडते—
—कापणीस नित्यचि येते—
नवनवे नित्य उगवे ते
दृष्टि कां न त्यावर पडते !

उन्मळुनी पडती वृक्ष
सारखे तेथ कां लक्ष ?
बीजांतुनि उगवे दुसरा
विस्तार वडाचा पसरा !

कोमेजति नाजुक जाई
लक्ष कां त्यांकडे जाई ?
फुलति जे केवडे रानी
कुद वा—मनीं ते आणीं !

जरि कुठे असेल सहारा
रखरखिने मूर्च्छे वारा
तरि सरवी चेरापुंजी
जलदांची तुटकी पुजी !

मृत्यूची भेसुर चित्रे
काढुनी भिववितां कां हो ?
चैतन्या गा गा स्तोत्रे
त्यांचाहि असों द्या लाहो !

संक्रमण

[जाति मोहमाया

आज सक्रांतिच्या । सुप्रभाती प्रभो
करुण भूपालि ही । आळवी मी ॥

*

रोप ते प्रीतिचे । थोर फोफावले
चित्त आसावले । जोम ब्रधुनी ॥

शिशिरिचा गारठा । कडक पडला परी
करपुनी सर्व परि । नाश झाला ॥

क्षेत्रिं त्या रे पुन्हा । स्फुरत नव चेतना
संक्रमण-योजना । केलि तू ही ॥

उगवत्या अकुरा । या वसतीं रवी
ऊब देवो नवी । प्रार्थि हे मी ॥

*

*

*

दीर्घतम पसरतां । घोरतमसा निशा
अंधकारे दिशा । अंध झाल्या ॥

त्या निराशा-तमी । मार्ग नच सांपडे
जीव तो धडपडे । चांचपडतां ॥

काळरातींचि ती । वेळ टळली दिसे
ज्योति नव होतसे । भासमान ॥

दिवस त्या ज्योतिचे । पुढति नित वाढुं दे
जीवना उजळुं दे । प्रार्थि हें मी ॥

*

*

*

मूठमाती जिथे । पूर्व आशां दिली
त्या यमाच्या दिशे । पाठ फिरली ॥

अमर वसती जिथे । तेथ वळलो त्वरे
उत्तरायण खरें । आज लागे ॥

स्वर्गिच्या अर्गळा । गळुनि पडल्या स्वयें
दावितां त्वां सये । देवयान ॥

तेथुनी मागुता । मी कधीही न ये
विफल होऊं नये । प्रार्थना ही ॥

पाकळ्या

[जाति : वल्लभा]

येई मला मृत्यू जरी-येणार तो शंका नसे !—
येवो तरी तुजसारखा इच्छा गुलाबा ! ही असे.
या पाकळ्या सगळ्या तुझ्या कळल्याविना गळल्या पहा
धूळींत आतां लोळती-क्रम सृष्टीचा चालेच हा.

व्यक्तित्व-देठापासुनी मम पाकळ्या प्रकृतीचिया
पडुं दे सुट्या, होवो स्वयें आकाररूपा लोप या.
झडले तुझे बा केसर पडले परागहि त्यां सवे
मिसळोत सारे मातित खेळोत वा वाऱ्यासवे.

माझ्या अहंकाराचिये निःशेष केसर सारखे
खरुं दे, स्वये चैतन्यही विखरुं कुठेंही ते सुखे.
जग भोंवते दिसते, अम्हां ते विश्व,—जरी आकुंचित—
हे दो दिसांचे आमुचे जाणार जीवित निश्चित.

विश्वांत त्या तुजसारखा पळ एक परिमळ नांदुं दे
आल्हादवो इतरां जनां त्यांचीं मने आनंदुं दे.
फांद्यांवरी फुलती कळ्या जवळी दुज्या कवळ्या परी
अमरत्व देती त्या, प्रथा चाले सनातन यापरी.

बाहुली

[वृत्त - देवप्रिया (शिथिल)]

सृष्टिला ना खेळण्याला पाहिजे ही बाहुली
फुले तारे मिळुनि सारे पुतळि त्यांनीं निर्मिली.

जाइजुइच्या पाकळ्यांची सजविली नाजूक काया
पारिजाते देठि मग ती निगडिलीसे पुष्पमाया.

कांतुनी काळोख काळे-भोर केले कुतला
कृष्णपक्षी उगवणाऱ्या चद्रबिंबाच्या कला
म्हणति आम्हां स्थान द्यावे छटा पिगी ध्यावि केशी
'सर्व हरवूं गर्व, मिरवी व्यर्थ आकाशी सुकेशी !

तेज गुरुचे मिसळिली की मगळाची त्यांत लाली
पुसट देता त्या उषेचा वोप कांती ही मिळाली.

वर्ण देखोनी सुवर्ण ऽ—केतकी की कंठकी
रानि दडती, चाफि पडती दर्प सोडोनी फिकी.

निर्सगाच्या सगिताची धून दिसते शरिरिणी
खूण पटुनी विविध भावां साथ देते तत्क्षणी.

मुलां ऐसी खुल्या रगे फुलांसंगे कधीं दगे
ढगांचे वा ढंग नाना पाहतांना कधी गुंगे.

उषा

[जाति : भवतरी

लाजु नको, लाजु नको गाच तू उषा ! ॥ ध्र. ॥

तू लबाड दिससि चोर
सासुसासय्यां समोर
मर्यादाशील जणो वागशी स्नुषा.

ओढुनियां चद्रबळा
आणिशि परि, तोंडवळा
गोड तुझा निमिषमात्र टिकविना मिया.

वाणि वदे जरि नकार
आतुर आंतून फार
घेतां माघार नार सुचवि विजिगिषा !

पुढति अम्हा कृष्ण निशा
घेरिल कीं चारि दिशा
उगवत्याच ज्योतिचि तू कोवळी उषा

मावळतीकडून प्राण
उगवतिच्या पाशि आण,
गाने क्षण भुलविं भान पुरविं मनीषा !

दिवाळसण

[जाति : विनोद]

येणार तूं म्हणोनी
आनंद थोर झाला ॥ ध्रु. ॥

होई कधीं दिवाळी
भेटें कधीं सकाळीं
बाहूंत घट्ट कवळीं
झालें असे जिवाला.

रमझान संपुनीया
होई कधीं द्वितीया
टपुनी बसे बघाया
त्या चांदउत्सवाला.

जगिं दंपती अनेक
सुचतो तयां विवेक
हा ओसरेल देख
पहिला पुढे उमाळा.

त्यांना न दोष लावा
सांगा नदी-तलावां
जलधी कसा कळावा ?
ती कल्पना न त्यांला !

तू मी सुपर्ण दोन
फिरतों सर्वें उडोन
होई वियोग सहन
कर्धि या न सारसांला

काव्याचा निवापांजलि

[वृत्त : शार्दूलविक्रीडित]

काव्याचा उदयास्त खुद्द कविही होतो कसा नाकळी.
कोणाची कविता कशी मरतसे हे तो कळेना मुळीं.
कांहीची कविता जिवन्मृतचि ये जन्मास; वर्षाघनी
तारा जो दिसती न वा दिसति तो झांकोळती तत्क्षणीं.

लावोनी घटकाभरीच चटका लोपे बिजेचा शशी
मागे ठेवित अधिकार कविता कांहीजणांची तशी.
होई गुप्त सरस्वती मरुभुमी ससारिची लागतां
होते काव्य खरे इथेच, न पटे कोणास हे सांगता

वारी ताप अशी मिळे सुखमयी जै जीवनी सांवली
वाढीची कविता समूळ खुटुनी नाशा न कां पावली ?
डोळ्यां देखत सोडुनीच कविता माझी मला चालली
वाराया असमर्थ मी निजसि हा अपीं निवापांजली.

प्रेमाची उत्तर-मीमांसा

[जाति : पादाकुलक

प्रकृति खरी तू पुरुष खरा मी
इतर कल्पना दिसती नामी
केवळ कविंच्या येतिल कामी
प्रकृति खरी तू पुरुष खरा मी ॥ ध्रु. ॥

आदिपुरुष तो होता राजी
आदिस्त्रीच्या विलोभने, जी
स्फुरे प्रेरणा, होते तार्जा
तीच आज गे ! पुरुष तोच मी.

भरती येते नित्य सागरा
मृगीं कोसळे मेघ झरारा—
स्फूर्ती पुराण ही अनिवारा
उपमा अपुऱ्या दुर्दम जोमी !

वावटळित या सांपडले जे
गुडाळिति ते समूळ लाजे
अवश घुमविले विना इलाजें—
पुख्खरव्याचें वेडचि रामी !

प्रियेसमोर किं मोर पिसारा
पसरी, नाचे पिसा बिचारा
कोण चालवी चाळा सारा ?
पुसुनी पाहीं अंतर्यामी.

भृंग दंगती जै मधुरंगें
पुष्पपरागें भरती अंगें,
मधुप योजिले एविं निसर्गें
बोट मधाचें लावुन कामीं !

भेट वाटते जी स्वर्गाची
जोड जणूं जी त्री-वर्गाची
तीच निसर्गें निजसर्गाची
सोय केलिसे खाशी नामी.

कल्पांतीं जे मुळींच न ढळे
प्रेम हवें तव मलाच सगळे
आग्रह कां हा ? खुळे ! आढळे
काय कवींना ते निजधामी ?

मानव मोठा वृथाभिमानी
अंतवंत ते अनंत मानी
जूं सृष्टीचें कसे जुमानी ?
प्रेम-कल्पना कृत्रिम निर्मी !

नाशिवंत ही मनांत भीती
जनीं पुकारी अमर प्रीती
सृष्टिखेळ हा पुरी प्रचीर्ती
मिरास मानी ही अध्यात्मी.

आत्म्याचा हा भाव म्हणावा ?
देहाची ही हांव गणा वा
प्रेम म्हणा वा काम म्हणा वा—
राम नसे गे ! मुळींच नाहीं.

केवळ सत् हैं इतर असत् गे
इथें जागते क्षणांत चित् गे
आनंद खुले इथें महत् गे
प्रकृति-पुरुष हो लीन ब्रह्मीं.

कंटाळा

[जाति : दयिता]

काय एकट्या या प्राण्या येत असे कंटाळा !

ब्रह्महि निर्वेदा पावे पुराण हा निर्वाळा.

नये टाळिता कोणाला जुलुमी हा कंटाळा.

पृथ्वी राणीसामोरा दरबारी सरदार

*पाठीमोरा होईना चंद्र फिरे लाचार—

काय रुचे हा त्या आचार ? काय नये कंटाळा ?

पृथ्वी सूर्याभोवती फुगडी वेडी घाली

स्वानदी गिरक्या घेतां झुके झिगत्या चाली—

कैफाचा तिज कथिंकाळी काय नये कंटाळा ?

ग्रहमालांचा मध्यमणी शोभे भास्कर नित्य

रासक्रीडे त्यां भगवान् आकर्षी की सत्य—

कळातां त्याला औचित्य काय नये कंटाळा ?

मधेच वारा कधीतरी सैरावरा धांवे

दुज्या क्षणी जणु बाळ गुणी गाऽढ निद्रे पावे—

हूडपणाच्या या डोवे काय नये कंटाळा ?

अखंड धडपडती पुढती जलधीच्या त्या उर्मी

भरती येतां चढाई हो व्यापिति ना नव भूमी—

खेळ रिकामा त्यां नामी कां नाणी कंटाळा ?

स्वये निर्मिल्या विश्वाचा चलच्चित्रपट पाही

जगन्नियंता असेल जो, सदा बघत तो राही—

अनंत बघतां तो नाही येत तया कंटाळा ?

माळ्याची चाकरी करणाऱ्या शेतकऱ्याचा विलाप

[जाति : परिलीना]

पुरे पुरे माळ्याची चाकरी कि झाली
शेताची, खेड्याची सई ना बुझाली ॥ ध्रु. ॥

*फाफुटकी, करवंदी, विचु, सापकादा,
शोभा कां त्याची ये काराळ्या गेदा
त्यांसाठी रान कधी पायतळी घाली ?

राजहस-हरळीची शीतळाई न्यारी
कृष्णेच्या कांठी म्यां सोडावी न्ह्यारी
भाकर कां जाईना येथ घशाखाली ?

फुले याच माळ्याचीं नामांकित भारी
नवी नव्या मोसमांत वाखाणति सारी
वावरिचें पीक बरे, माय खरी काळी !

मोट कधीं हांकिन मी सकाळच्या पारीं
सूर खडा चढवोनी गाणी ललकारी
खेळाच्या झारीची शिसारीच आली !

ढवळ्या पवळ्या माझी आवडती जोडी
जिदगिचे संवगडि ते ठाव्या मज खोडी
चुचकारुन वैरण त्यां घाली कधिकाळीं ?

जोंधळा न खेळविला फार दिवस हातीं
डवज्यांचे गोंधळ कां घुमत ते रहाती ?
जीव घरीं जायाला होतो वरखालीं !

श्रीज्ञानेश्वर

[अभंग]

१

कीर्ती अनश्वरा । तुझी ज्ञानेश्वरा ।
वाचेच्या ईश्वरा । देई वरा ॥
दुजे कांहीं एक । मार्गे न आणिक ।
म्हणा हा पाईक । मराठीचा ॥
मराठी सारजा । तिची दिव्य पूजा ।
कवीच्या अग्रजा । बांधिली त्वां ॥
पवित्र रावळी । देवीच्या जवळी ।
मूर्ती न बावळी । आन शोभे ॥
झाडीन आंगणे । द्वारीं लोटांगणें ।
ह्यांचींच मागणे । मिराशी म्यां ॥

२

इंद्रायणी कृष्णा गोदा भीमा भागा ।
ह्याच श्रुतिगंगा महाराष्ट्रा ॥
धन्य धन्य त्यांत श्रेष्ठ इंद्रायणी ।
अमृतवाहिनी मराठीची ॥
देहू आळंदी हीं पुण्य मायक्षेत्रें ।
पवित्र या यात्रे सभागी ये ॥
धन्य धन्य मासे देहूच्या कांठींचे ।
वेद मराठीचे तारियेले ॥
त्यांनाच ही शोभे आळंदीची वारी ।
आणिती या द्वारीं परतवाण ॥

[४३]

रोपिले जे बीजमूळ ।
 झाला सोन्याचा पिपळ ॥
 छाया नांदते शीतळ ।
 दारी मराठीच्या ॥
 नव्या नव्या युगवेळे ।
 वारा पानी सळसळे ॥
 पारा बैसतांच मिळे ।
 सकळ मनोवांछित ॥
 करी मातीचे सैनिक ।
 सातवाहन स्थापी शक ॥
 युगपुरुष तूं लौकिक ।
 रेडा वैदिक केलासे ॥
 भित मराठीची राया ।
 जावो स्वागत कराया ॥
 नूर सिद्धीचा उतराया ।
 आज वाधिणीचा ॥

चोरीचा माल

[जाति : रसना

हरिलेस जातजातां
तूं आपुल्याच छंदे
स्वत्वास सर्व कां गे ?
माझे मला पुन्हा दे.

आभाळ या मुखी ये
काळोख खिन्न नांदे;
ते हास्य नेहमीचे
माझे मला पुन्हा दे.

दचके भिऊन वाणी
ही आपुल्या निनादे;
लोपे सरस्वती ती
माझी मला पुन्हा दे.

त्यजुनी भुलोन गेली
प्रतिभा तुझ्याच नांदे;
तूं पाश सोडवोनी
माझी मला पुन्हा दे.

सारे तुझ्याकडे बा
ठेवीं खुशाल मोदे;
मी मागणार नाही
माझे मला पुन्हा दे.

परिसैं परी विनंती
केली न ही विनोदें
ज्याच्याच जाचणीने
माझे मला पुन्हा दे

ऐसे फिरून मागे
हृदयास त्याच जागे
जा घेउनी त्वरे गे
राहील ते न मागे

एकाकी

मी एकाकी मी एकाकी
मज नको कोणी बाकी ॥ ध्रु. ॥

तेजोगोळाची मी गंगा
आकाशाभर घालीं दंगा;
गोल पावतां तेजोभंगा
लुकलुके तारिका कुठे वराकी.

सूरांत मी षड्ज आधीं
गज फिरे घुमें नादीं;
अलग होतां विरे समाधी
वादीसंवादीच्या धाकीं.

जीवनाचा मी तुषार,
तेज जधी मज भेदी पार
स्फुरे इन्द्रधनूविस्तार;
प्रभो प्रवाहीं कधीं न टाकीं.

“बहु स्याम्” ही ना आसक्ती,
सान असा माझी शुक्ती,
मिळे तेथ पै जीवन्मुक्ती
तळपें तेथें सदा चकाकीं.

कलहान्तरितेची होरी

[जाति : पादाकुलक

आला हा बघ महिना फाग
आल्हादाचा दावी मार्ग;
पुढे होरिचा रंग नि राग
अनुरागाचा साधी लाग.

सुटला शिव-रात्रीचा वारा
जीर्ण कलीचा शुष्क पसारा
आतां त्याला कैचा थारा
उडो त्यासवे तुझा ग राग !

पहिलि कोकिला आकुल बोले
मीलन-रागिणि घोळुनि डोले,
अजुनी तुझिया हृदयीं बोले
कां कलहाचा कर्करा काग !

वसतभावे आम्र तवरला,
पुलकांनीं हा देह बहरला;
गधोन्मादे पुरा भारला
हृदयाचा या सारा बाग.

डंख मारितो अनग-नाग
प्रखर चेतली चित्ती आग
गुणगहिने ! उरिं वेगे लाग.
आला हा बघ महिना फाग.

देणगी

[जार्नि : पादाकुलक

देणगी तुला ग देउ काय ?
जिवलगे हो ! मनी गुंग होय ! ॥ ध्र. ॥

मोति माणिके वा पाच हिरे
खडे इतरही फिके नि गहिरे
ओतिति पार्यीं जरि जवाहिरे
ऐश्वर्य सर्व नखी समाय.

सुती रेशमी जरी नगाचे
ढीग रचूं का उभ्या जगाचे ?
रग सवंग नको सणगांचे—
कांतिवंत तव मुलायम काय.

की प्रतिभेचा घेउन वाणा
कुक्कलपनांचा देउन ताणा
शब्दीं कोळिष्टके कां विणा ?
कोण कवी तव गुणगण गाय ?

हृदये काढी अलायबलाय
केवळ उरला हाच उपाय—
वस्त तुझी ते कसे छुपाय ?
लाथाडिल कां हृदया पाय ?

मराठी कवींस कलगीचा अहेर

[जाति : परिलीने सारखी

ऐकविण्या ऐशीं काव्ये कवी सज्ज व्हा हो
ऐकतांच ज्यांचा घेतिल सकल लोक लाहो.
उपरि कोकिलेचा तुम्हां अवेळीं लळा कां ?
गल्बल्यास सालुंकीच्या कधीं भाळलां कां ?
घुबडांच्या घूत्कारांनीं अशुभ बोलवा कां ?
भावि शुभा आतां काव्यीं पिगळाच बाहो !

* * *

इष्क बाउ कवळ्या पोरा-भावगीत हे ना.
सगनभाउ गवळी होना, लावणी बरी ना !
मर्द मस्त इष्के वेळीं मस्तकही ठेवी
कामचलाऊ ती प्रीती पशूही न सेवी.
प्रबळ राधिकेची बाधा ? उगाच कांगावा !
दीपपतंगाचा साधा खेळ न कां गावा ?
शिनळ मोहनेची प्रीती अढळ खरी होती
सती जाय जारासंगे सती कां न हो ! ती '

* * *

मालसुरे तानाजी वा गोखलखां बाजी—
माल जुना, सूर नवा-ही फुकट ऐटबाजी !
शिलंगणा सालोसालीं पुढे पुढे जातां
पलीकडे पैलाडाच्या ;—पुढे कुठे आतां ?
निधे नगाऱ्याची घाई, फुंकुनी तुतारी
प्राण जरी गेले-बिनिची हले न कां स्वारी ?

* * *

सवाल कीं सलगीचे हे, वांकडे न, साधे
रोकडाच कलगीला या जबाब ज्या साधे
गाइ महाराष्ट्राच्या जो प्रेमशौर्यगाथा
कवीराय शाहीराच्या पाईं ठेवुं माथा.

कविभाईस

[दिडी

मुक्तछंदे कवि ! रक्तसूक्त गा गा !
ज्ञोपि गेलेल्यांमाजि तंच जागा ! ॥ ध्रु. ॥

* * *

दीसबुडतीचे येइ जे वऱ्हाड
त्यास नांदाया भविष्यीं विऱ्हाड
गगनचुबी बा ! बांधिती खुराड
उघडताना ते स्तोत्र तुझे जा गा.

इतर सारे हो जरी बेचिराख
ऊर्ध्वमूलांचा बोधि अधःशाख
खडा राहे ;—बाहील पान लाख
मला दिड्मूढा निवाऱ्यास जागा.

* * *

बब नोहे—शोभाच या पुराची
नव्या स्वर्गाची रांग गोपुरांची
वर्ति सुरवधुनेत्रांस कर्पूराची;
अप्सरांचे स्वर गिरणिचा कि भोंगा !

मत्र यंत्रांचा मदे त्वां जपावा
करी धांवा “ गोपालकृष्ण पावा
ऐकु इन्द्रप्रस्थि दे पुन्हा पावा
येउं माया ही मयाची न भोगा ! ”

* * *

जीवनाचे मंथून तुला सिंधू
लाधले जें मृत दुरुन त्यास वंदू,
निकंदू दे सुंदोपसुंद बंधू
झुंजि फुंजे त्या फुंक तुझ्या शिगा.

वनतलावी ती शांति हरितवर्ण
मला लाधो—विस्तीर्ण जेथ पर्ण
बघों नेदी कमलास बिंब पूर्ण
कुणा हरिणा वा डौलदार शिगा.

मिटल्हॉल्झर

कोसळे कड्याचा कां हा तुकडा ?

गडगडत ये बर्फ कां बुडा ?

उड्या घेत ये काय हा निझर ?

हा तर—

मिटल्हॉल्झर ! मिटल्हॉल्झर !

लोळणें नावडे या भुइवरी

वावरे सदा हा उपरी उपरी

गरुडाची याची हवाई सफर.

हा तर—

मिटल्हॉल्झर ! मिटल्हॉल्झर !

तुंग नगावरी घिरळ्या घाली ;

चढे वा पायीं ; पाहातो खालीं—

मेघमंडळीं कीं हा विद्याधर !

हा तर—

मिटल्हॉल्झर ! मिटल्हॉल्झर !

अभिलाष या सदा चढायाचा,
यंत्रांच्या पाखांचा गर्व पायांचा,
चढे तो पडे ? वीरा ना कदर !
हा तर—
मिटल्हॉल्झर ! मिटल्हॉल्झर !

साहसी वीराचें सरतां आयु
—रावणें तोडिल्या पंख जटायु—
घसरे खालीं—दैवाची नजर !
हा तर—
मिटल्हॉल्झर ! मिटल्हॉल्झर

स्वातंत्र्य व समता

(१९२८-१९३८)

[वृत्त : शार्दूलविक्रीडित]

१

मित्रा ! तूहि तसेच लोक सगळे वेडा म्हणोनी मला
सबोधीत रहा परी मज नसे त्याची मुळीं रे क्षिती.
तुम्ही सर्व असाल सुज्ञ तरि ती लाभो तुम्हां सुज्ञता !
माझे वेड बरे मला, मज नको संसर्ग तीचा कधी !
डोळेही असुनी तुम्हां दिसत ना कानांस ऐकूं नये
चालो सथ अखंड जीवित,—खरी शांती विवेकी बरी
श्रीमंतीत मदाध चैन करिती ज्याच्या श्रमाने तया
मित्रा ! कामकऱ्यास घांस न सुका खायास तोही मिळे.
त्याचे रोदन आर्त मूक घुमते कानीं सदा माझिया.
झुजाया अफिणी चिनी उतरती स्वातंत्र्य रगीं झणीं !
कांहीना अझुनी गुलामगिरिच्या पंकींच लाभे सुख :
त्यांचे दास्य मलाच कां दुखविते शल्यापरी सारखे ?

रे वेड्या बरळोनि काय मिळतो सुज्ञांपुढे फायदा ?
वेडे या जगिं होउं दे अधिकसे, प्रार्थीं असें सर्वदा !

२

वेडा मागत एक, देव परि दे, दोन्ही तयाला वर
वेडा घाबरला, पुन्हा विनवितो “ देवा ! दया आवर ! ”
स्वातंत्र्यार्थ असंख्य वीर लढती सर्वस्व ज्यां भूवर

वाटे कीं अपुलेच राष्ट्र, इतरां ते बंधु ना मानिती.
त्यांना आज हवे स्वराज्य, परवां साम्राज्य ते मागती,
स्थापोनी जगतांत तंत्र अपुले स्वातंत्र्य तै भोगिती
सत्तेचेच गुलाम अर्ति! —परकी सत्ता झुगारुनिही !
“ भाऊबंदकि माजवा ” गरजती, रक्ताळलेली ध्वजा
भाई घेउन राव—रंक कलही खाईकडे धांवती.
“ रावांचीं रचुनी शवे मग वरी बांधूं मनोरे नवे !
रंकांचे सुलतान जेथुन जगीं द्वाही पुकारीतिल
‘ वित्तासाठिं अखंड राबत रहा ; मुंग्यांस माना गुरू ’ ! ”

रे वेड्या ! बरळोनि काय मिळतो वेड्यांपुढें फायदा ?
घेई हे प्रभु वेड, माणुसकि दे, ऐसा करीं वायदा !

खरा मुस्लिम

मी पामर मी पामर
छत्र धरीं ढाळी चामर
कीर्ती तुझी अजरामर
बंदी सदा गाईन

मी पामर मी पामर
घोर संसार समर
होई पाईक अमर
झेडा लढवीत

मी लाचार लाचार
माझे आचार विचार
तूच चालवीं साचार
माझा भार तुजवरी

मी दुबळा दुबळा
वाढवीं रे माझ्या बळा
लघी कां न पांगळा
नभ रवीसंगे ?

नुरे माझे असें कांहीं
अहंकार परी राही
अपीं तोही आतां पाहीं
पायीं तुझ्या अनंता !

शून्य लब्धि

ज्याने सुख मला दिले
दुःख त्यानेच घेतले
हिशेबाची तोडमिळणी
देण्याघेण्या झाली जुळणी
पुरी होतां वजाबाकी
आतां कांहीं नुरे बाकी
रोखा परतोनी फाडिला
फडशा कर्जाचा पाडिला
हार्तीं सांठविले शून्य
झालो मोकळा मी धन्य !

न ल-द म यं ती

[मिश्रवृत्ते]

ही कोणी लिहिली कधी कथा गे !
विद्वानां अजुनी न थांग लागे.
कोणाला परि माहिती हवी ती '
आम्हाला दिसते नवी नवी ती.
गावोनी बहुधा तिला सदा गे
आर्यानीं विणिले जिवात धागे ;
त्यांमाजी झळके कलावत्सी
प्रीती जी दमयंति दे पतीसी
नलाच्या जो हृदयी अनल पेटे
शिखा त्याची अजुनी कुठे भेटे
त्याग-यज्ञी हविला कवण घाली
स्वर्गि नेण्या ?—न मिळे भीमबाळी !
विशुद्ध प्रेमाचा सति-हृदय आदर्श विमल
तया झांकोळाया प्रबळ करिती देव रमल
नलाची ते मूर्ती प्रगटवि परी पंचनळिही
प्रसादाला त्याच्या मलिन करिना अल्प कळिही.
वद नल-दमयंती यांत गे थोर कोण ?
झळ मुळिं न सखीला लागुं द्यावी म्हणून
खडतर निजकष्टां एकला कोण साही ?
परत कधिं मिळे तो—भीमकी वाट पाही—
अदय पति सती जो टाकितो राणि घोर !
वद नल-दमयंती यांत गे कोण थोर ?

सु क ले लीं फु लें

[वृत्त : वसंततिलका

त्वां जीं फुले सजणि ! पाठविलीं मला गे !

ताजीं न, वास परि गोड विशेष लागे.

तोडीस फूल दुसरें न उभेंच राही

त्यां प्रीतिचा मुळिच गध नसे जराही.

पत्रांतुनी सहज पाठविली तुवां ही

निःशेष शब्द परि होत सुगन्धवाही

हा प्रीतिवास बिलगे, न कधीं निघे तो

तद्ध्यास धन्य नर दास बनून घेतो !

*तारा जिच्या सकळ मेळविल्या अपाप

तन्त्रीच तू विरहिं मूक नसे मिलाफ

त्या छेडितां मनसिजे मग धून लागे

तै मूर्च्छना स्फुरत कोमल तीव्र रागे.

निर्गन्धि पोकळहि वर्णसमूहिं काय

ती गतिमोहिनि कधी पुरती समाय !

त्वां खास त्यांसह फुलांस किं पाठवीलें

त्वत्स्नेहसार सगळे सखि ! सांठवीले.

आमोद मस्त परि नाजुक लाजरासा ;

शृंगारही सुचविते शुचिता जरासा ;

पावित्र्य हे भुलविते, खुलवी विलास—

त्वां धाडिलें प्रतिनिधी म्हणुनी फुलांस.

मु लां चा खे ळ

[वृत्त : गार्दूलविक्रीडित]

गोळा होउन खेळती पुळिणि तीं वाळूंत बाळे पहा.
वेळा जी पसरे अफाट करिती व्यापून ती आपुली.
त्यांना खेळ न तो मुळींच दिसतो, सृष्टी नवी निर्मिती,
वेधे लक्ष तिथेच, चित्त सगळें एकाग्र सामावले.
देवाची अतुला अतर्क्य रचना भासे भिकारी तयां.
खात्री वाटतसे फुकाच खपला तो विश्वकर्मा खुळा !
कोणी पोखरि बोगदे तर कुणी खोदीतसे कालवे,
किल्ले बांधि कुणी जणू युग जुने स्थापीत उद्धारुनी.
केले थोर बुरूज रोवि विजयें उंच ध्वजां त्यांवरी.
यावच्छंद्र दिवाकरौ टिकविण्या सौंदर्य विज्ञानही
कोणी अक्षर-वाङ्मया लिहितसे, आलेख्य रेखी कुणी.
मार्गे ठेवुनियां स्मृती परतती संतुष्ट सांजे मुले :

वाटे त्यां कृतकृत्यता स्वकृतिंचा मोठा स्फुरे गर्वही-
काळाला चढतांच युद्ध-भरती गेलें लया सर्वही !

प्रार्थना

[वृत्त : लयग्राहि]

माझी तुला ईश्वरा प्रार्थना ही
कां ती प्रभो ! मान्य होणार नाही ?
मागे न मी पुत्र वित्तादि सत्ता
सिद्धी नको, मुक्ति कैची प्रमत्ता !

माझी तुला प्रार्थना ईश्वरा ही
राहो न कोणीहि दुःखी जराही
चैतन्य-सौंदर्य-आनंद माजो
तू सच्चिदानंद हे ब्रीद साजो.

कोठे रडे मूल, बावे श्रमाने
कोमेजते फूल कोठे हिमाने
त्यांची कळी हांसवी रे फिरोनी
दे शुद्ध आनंद विश्वीं भरोनी

भूमी गिमीं वृष्टिला ताहनेली
जी स्त्री तशी तान्हुल्या आसलेली
माता करीं तीस चालो अबाध
हा जीवनस्रोत फोडोनि बांध

कोठे असे रुग्ण-क्रोणी असो तो—
—घायाळ युद्धांत, कुष्ठे कुसो तो
कीं व्याघ्र गुंफेत-त्यांचीं शरीरें
उल्हास-उर्मीत आल्हादवीं रे !

ये त्रस्त आत्मा जरी आढळांत
—कीं माड वेळेवरी वादळांत—
भारी मनश्चक्रवाते भ्रमेला
बेनाल तो क्षोभ येवो समेला !

पावित्र्यगंधास मोहे निजाच्या
आत्मा अहकारपद्मांत ज्याचा
बदी पडे—मुक्ति दे त्यास देवा !
काळद्विपें घात होई पुढे वा !

पापे जरी चित्त व्यापे कुणाचे
—की व्योम काळ्या थव्यांनी घनाचे—
वर्षाव त्यांतून होवो दयेचा
हो ज्योतिचा नाच तेजोमयेचा.

ही प्रार्थना आर्य पूर्वी करीती
मी गाइली तीच काव्यैकरीती
जाणे बरे लक्ष तू का न देशी
माझी नसे शुद्ध बुद्धी पुरेशी.

सांगेन लाटांस गर्जा सदा ही
द्वाही दिशा वायु नेईल दाही
गातील तारेहि ती अंतरीक्षीं
कैसी उपेक्षीसि तू सर्वसाक्षी ?

टीपा

- पा. ९ ताब्याच्या बऱ्याचशा कविता माळव्यात लिहिलेल्या आहेत.
“जन पळभर म्हणतील हाय हाय ! ” “ताजमहाल ”
इत्यादि कविता त्याचे भर्तृहरीशी केवळ स्थळाचेच नव्हे तर
मनःस्थितीचेही साम्य दर्शवीत नाहीत काय ?
- पा. १८ ह्या कवितेत वृत्ताच्या मिश्रणाचा प्रयोग निहंतुक पण
अनायासे घडला आहे.
- पा. १९ पहा मेघदूत “श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्याम् ”
- पा. १९ कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांनी मेघदूताचे साकी वृत्तात उत्कृष्ट
भाषांतर केले आहे. त्या कवित्वाचे निवेदन अरसिकाना
येथे करून दिल्याबद्दल त्याची क्षमा याचिता.
- पा. २२ पेट्रार्कादि परकी कवींचे “चतुर्दशक ” ऊर्फ “सुनीत ”
मला प्रिय आहे हे अन्यत्र या संग्रहात दिसून येईल. घरच्या
जयदेवादींची अष्टके किंवा अष्टपद्या याची आठवण ठेवण्या-
साठी हा प्रयोग केला आहे.
- पा. २५ सप्तर्षि ह्या पुंजातील दोन प्रधान तारे नेहमी ध्रुवाकडेच
दाखवितात या दृक्प्रत्ययास उद्देशून ही ओळ लिहिली आहे.
- पा. ३२ सुकेशी — “ बेरेनिसीस हेअर (कोमा बेरेनिसीस) ”
हा तारकापुंज सप्तर्षीच्या पुंजाजवळ दिसतो. याला
“वेरेण्यकेशी ” असे समानध्वनिक नाव काकासाहेब
कालेलकर मुचवितात. कवितेत मी “सुकेशी ” हे मुटुमुटित
व सुगम नाव घातले आहे. ह्या वेरेण्यकेशी ऊर्फ सुकेशीची
गोष्ट चित्तवेधक आहे, व ती येथे सांगण्याचा मोह आवरत
नाही. बेरेनीस ही इजिप्तचा राजा तिसरा टॉलेमी याची
पत्नी. तिच्या केशभाराची ख्याति सर्वत्र पसरली होती.

तिच्या पतीने एकदां सिरियावर स्वारी केली; तेव्हा तिने असा नवस केला की तो जर स्वारी फत्ते करून सुखरूप परत आला तर मी माझे केस कापून आर्सिनोच्या देवळात देवास वाहीन. कालांतराने राजा सुखरूप परत आला, व राणीने आपला संकल्पित नवस फेडला. तिने आपले केस कापून ते देवळातील पुजाऱ्याच्या हवाली केले. तिच्या त्या सुंदर केसाची दुर्दशा पाहून राजा फारच कुद्ध झाला. पण धूर्त पुजाऱ्याने त्याची खालीलप्रमाणे तावडतोव समजूत घातली. राणीच्या सोनेरी केसाच्या झुबक्यासारख्या दिसणाऱ्या एका तारकापुंजाकडे बोट दाखवून तो म्हणाला, “राजा ! हे पहा तुझ्या राणीचे केस देवानी स्वर्गात कायमचे नीट जतन करून ठेवले आहेत. यापुढे पृथ्वी वरील सर्व लोक अनंतकाल त्यांना पाहून त्यांची कीर्ति गातील ” पहा—‘The Stars in their Courses’ by Sir James Jeans, pp. 12-13.

- पा. ३७ उत्तर-मीमासा-या शब्दप्रयोगातील श्लेषाविषयीं सुज्ञाशी अधिकोत्तर नलगे.
- पा. ४० चंद्राची आम्हास एकच वाजू दिसते म्हणतात.
- पा. ४१ पुण्या-मुंबईच्या नागरिकास ही फुले महाबळेश्वरास गेल्या-शिवाय दिसणार नाहीत.
- पा. ४३ तुकारामाचे अभंग इंद्रायणीतील माशानी बुडू दिले नाहीत असे सागतात. आषाढी-कार्तिकी एकादश्याच्या दरम्यान देहूचे मासे आळंदीला भेट देऊन परत येतात असा समज आहे.
- पा. ५८ लॅटिनमध्ये ज्यांना Nebulae म्हणतात त्यास मी तेजोगोळ ही संज्ञा दिली आहे.

पा. ५० गेल्या तीस-चाळीस वर्षांत मराठी काव्याची तीन विशेष दिशानी झालेली वाढ या कवितेच्या पहिल्या तीन कडव्यात दर्शविली आहे. विलायती दुमाची जी निरर्थक उसनवारी केली जाते तिला उद्देशून पहिले कडवे लिहिले आहे. गड-कन्याच्या दोन प्रख्यात कवितांची नावे केवळ उपयोगी वाटली म्हणूनच त्यात गोवली आहेत, त्या कवितांवर असा खास कटाक्ष नाही. दुसरे कडवे आधुनिक प्रेम-गीताना उद्देशून आहे. कॉलेजाच्या विश्वातील प्रेम व मर्दाचे प्रेम यातील फरक कळत नसावा म्हणून कदाचित् “कृष्णसख्याच्या व्यभिचाराचा” काहीजण उपहास करितात. सुधारणा व प्रगति याची टिमकी वाजविणाऱ्या तसेच वडिलांची कीर्ति सांगणाऱ्या धंदेवाईक कवीना तिसऱ्या कडव्यात काही सवाल विचारले आहेत. येथे सुद्धा काहीं सुप्रसिद्ध कवितांचा उल्लेख आला आहे, पण त्या कवितांवर टीका करण्याचा हेतु नाही.

पा. ५२ शांति देणारी आर्यांची संस्कृति, यंत्रांचे युग, कम्युनिस्ट कला व कल्पना, याच्या गुजगोष्टी या कवितेत केल्या आहेत. रशियात, व कांहीं अंशी अमेरिकेत यंत्रे, “स्काय-स्केपर्स” व वर्गकलह हेच काय ते काव्याचे खरे विषय समजले जातात. आमच्या देशात या भाग्योदयाची चिन्हे दिसू लागली आहेत. ज्ञानेश्वर, रामदास, तुकाराम सारे सरंजाम-शाहीचे पुरस्कर्ते ठरले; आणि आशियाखंडातील अत्युच्च इमारतही मुंबईत नुकतीच खुली केली गेली !

पा. ५४ लंडन टाइम्सच्या ११ मे १९३७ च्या अंकात हेर् वॉल्टर मिटल्हॉल्डर यांचा मृत्युलेख मी वाचला. हे एक सुविख्यात स्विस् वैमानिक होते. विमानकलेच्या बाल्यावस्थेत म्हणजे

गेल्या म्हायुद्धाच्या काळी यांना उड्डाणाचे वेड लागलें.
 वयाच्या एकवीस ते त्रेचाळीस वर्षांच्या जीवनात त्यांनी
 अनेक धाडसी उड्डाणे केली. विशेषतः उत्तुंग पर्वतशिखरा-
 वरून विमान चालविण्याचा त्यांना अनावर शोक होता,
 पर्वतावर उडण्याइतकेच त्यांना पायी पर्वत चढण्याचे वेड
 होते व शेवटी स्टिरियातील एक हिमनग चढत असता
 एक हजार फुटावरून खाली पडून त्याचा अंत झाला.
 त्याच्या या मृत्युप्रसंगास उद्देशून ही कविता लिहिली आहे.

पा. ५८ मुस्लिम = आरबी धात्वर्थ परमेश्वराम सर्वस्वी शरण
 गेलेला

पा. ६१ अपाप = आपोआप.

मुक्तक आणि भावगीत

मुक्तक आणि भावगीत

१

या संग्रहांत ज्या प्रकारच्या कविता आहेत तो काव्य-प्रकार इंग्रजी वाङ्मयापार्यां आपणांकडे प्रथम चालू झाला असा एक लोकभ्रम रूढ झालेला दिसतो. याची जात “लिरिक्” हीच मुळी परकी असे समजतात. याला हिदी करून आपल्या गोत्रात घेण्यापूर्वी याचे अन्वर्थक नामकरण काय करावे हा विकट प्रश्न सोडविण्यात बरेच टीकाकार गुंतलेले दिसतात. कोणी म्हणतात की, याचे मूळचे कुळ ध्यानात घेऊन यास “वैणिक”^१ किंवा “वीणाकाव्य” म्हणावे, तर याच्या शीलाकडे लक्ष पुरवून यास “भावगीत” हे नाव मुक्रर करावे असा काहींचा आग्रह दिसतो. या नाममाहात्म्याचा विचार मी पुढे योग्य स्थळी करीनच. आधी या काव्य-प्रकाराच्या संस्कृत व मराठी परंपरेची पूर्वपीठिका पाहू.

२

आमच्या काव्याच्या इतिहासाकडे मागे वळून पाहणाऱ्यास सकृदर्शनीं असे वाटण्याचा संभव आहे की, अगदी आरंभी पुराणाचे युग होते, मग महाकाव्यांचे, व आता अलीकडे कुठे स्फुट कवितांचा जमाना चालू झाला आहे. हल्लीं महाकाव्ये निर्माण होत नाहीत अशी हाकाटी करणारे टीकाकार असा आभास निर्माण करतात की, सामाजिक जीवनाप्रमाणें काव्याच्या संसारांतसुद्धा पिढीचा सारखा न्हासच होत गेला आहे. सध्या काव्याच्या पोरखेळाचा काळ चालू आहे अशी कुत्सित टीका आधुनिक कवींवर कधीकधी केली जाते. संस्कृत काव्य म्हटले म्हणजे प्रथम व्यास-वाल्मीकि हे पुराणपुरुष दिसतात; मग कालिदास-भारवि इत्यादि महाकवि डोळ्यात भरतात. साहित्यिकच असे वाटते की, संस्कृतात तरी स्फुट प्रासंगिक कविता झालीच नसावी. ग्रीकात होमरबरोबर सॅफो व पिन्डार यांचीं नावे घेता येतात; पण आमच्याकडे त्याचे समानधर्मे दिसत नाहीत.

मानवजातीच्या बाल्यावस्थेत गोष्टीवेल्हाळ पुराणिकाचा भाव अधिक असतो हे खरे. तथापि स्फुट प्रासंगिक कवितांची परंपरा वास्तविक पुराणाच्याही पलीकडे जाते. जगातील अत्यंत जुने काव्य ऋग्वेदात सापडते. ते पुराणही नाही, आणि 'महाकाव्यही नाही, हे सांगणे नलगे. सूक्तांचे काव्यवस्तु काहीही असो, ऋग्वेद हा स्फुट कवितांचा जगातील पहिला संग्रह आहे हे नाकबूल करता येणार नाही. इतकेच नव्हे, तर या काव्यप्रकाराचे जे मुख्य गुणधर्म मी पुढे विस्ताराने मांडणार आहे ते सारे ऋग्वेदातील सूक्तात आढळतात. दहाव्या मंडलाचा विशेष दाखला आपण घेऊं. प्रत्येक सूक्तात स्वतंत्र कल्पनेचा अनुरूप गीतविस्तार विकास पावलेला दिसेल. एकीकडे^१ पुरुरवा-उर्वशीचा फुलपाखरा-सारखा शिवाशिवीचा उल्लू खेळ चालू आहे, तर दुसरीकडे^२ नासदीय सूक्तात, मन शोधून, हृदय तपासून, जे असत् त्यातच सताचे नाते गवसण्यात कवी गुंतले आहेत. मध्येच मद्याचा बेहोप उन्माद “काय मी सोम प्यालों कां ?”^३ या पालुपदाने द्रुततालात धिगाणा घालतो, तर त्याच्याजवळच “एकला खातसे त्याला मिळे पापचि केवळ”^४ यासारखा साम्यवादाचा अपरिग्रही आग्रह प्रस्थापित केला जातो. जिच्या नावावरून एका सुरतासनाला कामशास्त्रात संज्ञा प्राप्त झाली त्या इंद्राणीचा उद्दाम काम “न मत्स्त्री सुभसत्तरा न सुयाशुतरा भवत् । न मत् प्रतिच्यवीयसी न सक्थ्युद्यमीयसी ॥”^५ या ऋचेने पौरुपाला आह्वान देताना पाहून वॉल्ट् व्हिट्मन् व डी. एच्. लॉरेन्स यांच्यासारख्या आधुनिकाना देखील आनंद झाला असता. तसेच आपला निग्रह काय कामाचा हे पुरते कळून चुकून जुगाराच्या वागुरेत गुंतलेल्या जीवाची पश्चात्तापयुक्त धडपड ज्या सूक्तात सापडते ते सूक्त कुणा वास्तववाद्याला आवडणार नाही ? माझ्या मते वैदिक काळी काव्यरंगणात चालू असलेल्या बहुरूपी खेळाचे हे वर दिलेले नुसते मासले असावेत, स्फुट काव्याचे सगळे विश्व संहितेत खचित साठविलेले नाही. संस्कृत काव्याचा हा-उगम आपल्या डोळ्यासमोर नसतो. कृष्णेच्या प्रवाहाबरोबर वाहात जाताना महाबळेश्वराच्या डोंगरात शिरपणाच्या बारीकसारीक झऱ्याचा साहजिकच विसर पडतो. पण महानद प्रारंभीच प्रपातरूपाने ज्याप्रमाणे सहसा पडत नाही, त्याप्रमाणे कोणाही कवीच्या मनावून, कोणत्याही युगी, महाकाव्यच प्रथम अवतीर्ण झाले असेल हे संभवतच नाही. संस्कृत साहित्यकार हे पुरते

जाणून होते. म्हणूनच काव्याचा आय अवतार कसा झाला हे सागतांना वाल्मीकीच्या “मा निषाद प्रतिष्ठा त्वमगमः शाश्वतीः समाः । यत्क्रौच-मिथुनादेकं अवधीः काममोहितम् ॥” या श्लोकाचाच ते नित्य आधार घेतात. भावगीताचा हा एक अत्युत्कृष्ट नमुना आहे हे मला पुढे सागावयाचे आहे. एवंच, काव्याचा उगम पुराणात किंवा महाकाव्यात नसून प्रासंगिक स्फुट भावगीतात आहे अशीच संस्कृत साहित्याची परंपरा होती.

कवीन्दु वाल्मीकीचा उदय होण्यापूर्वीच्या दर्शकाळीच्या आकाशात स्फुट कवितांची ताराशते इतस्ततः विखुरली असलीच पाहिजेत. त्यातील तेजस्वी तेवढी संहितेत गोळा केली गेली. “श्रुति” म्हणून हा संग्रह लोकानी जीवापलीकडे जतन करून राखला. सूतचारणानी पुराणे जिवंत ठेवली. पण बाकीची स्फुट कविता आस्थेच्या व छापखान्याच्या अभावी बरीचशी नष्ट झाली असली पाहिजे असे वाटते. तथापि त्या कवितांची स्मृति पद्यप्रकाराच्या नामवैजयन्तीत थोडीबहुत ताजी राहिली आहे. स्फुट कविता संस्कृतात नसती तर श्लोक, गाथा, गीत, गीता, स्तोत्र, सुभाषित, अष्टक, अष्टपदी इत्यादि नावाची उपपत्ति आपण कशी लावणार ? त्या प्रत्येक प्रकाराचे अवगेष ठिकठिकाणी सापडतात. छापखाने असते तर जगन्नाथरायाच्या भामिनी-विलासातील विलापाप्रमाणे अनेक भावगीते आज उपलब्ध झाली असती. तो विलाप लुप्त होण्यापूर्वी छापखान्यानी राखला असेच म्हणणे प्राप्त आहे. जगन्नाथरायाप्रमाणे भास, कालिदास, भारवि, भवभूति यांनी स्फुट काव्ये रचिलीच नसतील हे माझ्या तरी मनाला पटत नाही. एक उत्कृष्ट नमुना म्हणून ऋनुसंहार तेवढे मागे राहिले असेल. पण ज्याच्याकडून भोजप्रबंधात प्रासंगिक कविताची कसरत करून दाखविली आहे, त्या “आवेशिक” कवीच्या हातून प्रसंगवशात् उत्कट भावकाव्ये लिहिलीं गेलीं नसतील हें संभवते तरी कसे ? एवढे मात्र खरे की, संस्कृत काव्याची दोन दिशानी विशेष प्रगति झाली. सर्गबंधात कविता बाधून टाकली की तिचा अपहार होत नाही, या कल्पनेने कवीचा कल तिकडे अधिक वळू लागला. त्याजबरोबर, स्मृतिसुलभ मुटुमुटित सुभाषिते खुर्द्याच्या नाण्याप्रमाणे लोकात सदैव खेळत राहातात असा अनुभव आल्यामुळे त्याची टाकसाळ सारखी चालूच

राहिली. त्यातसुद्धा शिक्का कुणाचा हे ठरविणे आज पुष्कळदां कठीण जातें. याशिवाय, धार्मिक कार्याप्रित्यर्थ नित्याच्या पाठात ठेवलेली स्फुट कविता खेरीज करून, बाकीची बरीचशी कालातराने नष्ट झाली असली पाहिजे. याप्रमाणे संस्कृत स्फुट प्रासंगिक काव्याची सरस्वती जरी लुप्तप्राय झाल्यासारखी वाटली, तरी ती अस्तित्वांत खास होती इतकी ग्वाही खचित देता येईल.

३

मराठी प्रासंगिक “सारस्वताची” बागाईत, या संस्कृत सरस्वतीपेक्षा प्राकृत लोकगंगेच्या पाटवणीनेच विशेष फोफावली आहे. जनमनोभूमीतील जीवनाचा ठिकठिकाणी ठाव घेणाऱ्या डुरेमोटानी ही बागाईत आतापर्यंत जगविली. रसाळ भावगीताचा खरा उगम बहुजनसमाजाच्या भावनेत आणि भाषेत असतो असा सर्व राष्ट्राचा सारखाच अनुभव आहे. म्हणून संस्कृत परंपरेचा विचार करताना समकालीन प्राकृत प्रासंगिक कविताचा विसर पडूं देतां कामा नये. असल्या अभिजात संस्कृत कवितेबरोबरच प्राकृत कवितेचाही सारखा विस्तार वाढत होता असे अनुमान काढण्याइतकी माहिती उपलब्ध आहे. संस्कृत नाटकातून खऱ्या भावनाभिनिवेशाच्या समयी सूचक व पोषक प्राकृत गीतें घातलेली असतात. भावनेच्या, विशेषतः प्रेमाच्या, नाजूक छटा लोकचरितातसुद्धां प्राकृत गीतातून गुंफिल्या जात असत हे यावरून उघड होते. नृत्य तर प्राकृत गीताच्याच तालावर चालत असे. विक्रमोर्वशीयाच्या चवथ्या अंकात कालिदासाने असल्या गीताचा एक कुशल नाच योजिला आहे. ही परंपरा आम्ही इतकी विसरलो कीं काही पंडित या गीताना प्रक्षिप्त मानतात ! पण टीकाकार रंगनाथ यास ती तशी वाटली नाहीत. इतकेच नव्हे, तर इसवी सनाच्या दहाव्या शतकात प्राकृत छंदावरील स्वयंभूछंद हा ग्रंथ लिहिणाऱ्या स्वयंभूला हीं गीते कालिदासाची म्हणूनच अवगत होती. त्याच्यापूर्वी प्राचीन काली नाट्यशास्त्राच्या बत्तिसाव्या अध्यायात गेय वृत्ताचा विचार करतांना भरताने याच प्रकारची फक्त प्राकृत गीते उदाहरणांदाखल घातली आहेत. खुद्द स्वयंभूने पुष्कळ प्राकृत कवींचीं भावगीतें उद्धृत केली आहेत. ती स्वतंत्र व स्फुट दिसतात. त्यातील बरीचशीं प्रेमगीते आहेत. खेड्यातील सृष्टीचे चित्रण करणारीं सुंदर गीते त्यात सांपडतात.^{१०} हीं गीते पंडितकवींनीं

रचिलेलीं नसून जातिवंत लोककवींनीं गायिलेलीं असावीत असे वाटतें. दोन कवयित्रींचाही त्यात समावेश झाला आहे. अशाच प्रकारचा, पण केवळ गाथांचा, एक संग्रह हालच्या नावाने सुप्रसिद्धच आहे. त्या संग्रहाच्या आरंभीच “सात शते कोटीतिल हाले कोशात येथ साठविली”^{११} असे म्हटले आहे; त्यावरून प्राकृत गाथाचा विस्तार किती विपुल होता हे उघड होते. प्रेमाच्या जीवनात प्राकृत गीताना कोणते स्थान होते हे सप्तशतीतल्या दुसऱ्याच गाथेत मोठ्या मार्मिकतेने वर्णिले आहे. “अमृत प्राकृत कविता पठण-श्रवणे तिच्या न जो साजे। कामाच्या तत्त्वाची चिता करिता कसा न तो लाजे ? ॥”^{१२} सातवाहनाने हा संग्रह “अग्राम्य” केला, या बाणभट्टाच्या स्तुतीनेच या अमृताची मोहिनी ग्रामीण होती हे स्पष्ट होते.

४

प्राकृताची ही परंपरा मराठी काव्यात अब्राधित राहिली. मराठीतील विपुल भावकाव्य ओव्या, अभंग, पदे, लावण्या, पोवाडे, यातच सारे सामावले आहे. हे सर्व पद्यप्रकार प्राकृत परंपरेच्या द्वारेच मराठीत रूढ झाले हें प्रोफेसर वेलणकराचे मत^३ मी ग्राह्य मानतो. ताल्यमकादि मायेचे सौभाग्यालंकार या मराठी लेकीनें कधींच सोडले नाहीत. मराठी स्फुट भावकवितेची केवळ वेषभूषाच नव्हे, तर अंतरंग सुद्धा विशेषसे पालटले नाही. महाकवि डान्टेच्या मताप्रमाणे काव्याचे मुख्य विषय तीनच संभवतात. ते म्हणजे: सर्ग-स्थिति-प्रलय या विश्वसंसारच्या तीन सारभूत तत्त्वानां अनुसरणारे प्रेम, धर्म, आणि संग्राम हे होत.^४ या तीनही विषयावर पूर्वीपासून मराठीत उदंड स्फुट कविता रचली गेली आहे. मराठी वीराच्या पराक्रमाचा सारा प्रात पोवाड्यानी आक्रमून टाकला आहे. शाहीरानी कोणता रोमहर्षण प्रसंग रंगवून जगजाहीर केला नाही ? प्रेमाच्या साम्राज्यांत तर लावणीकार नेहेमीच शृंगाराची खंडणी वसूल करीत आले आहेत. लावण्यातील कंदर्पाचा उग्र दर्प सहन न झाल्यामुळे सोवळे लोक नाके मुरडतात खरे; पण आमच्या मराठी मर्दांच्या रुचीला आणि प्रकृतीला लसणाचे तिखट चागलेच मानवत असावे. लावणीच्या फाजील चेष्टांचा वीट आल्यामुळे रसिक तिच्या खऱ्या लावण्याकडे दुर्लक्ष करतात. पण “आज का गे काग बोलतो

घरावरी”^{१५} यासारखे शुद्ध भावगीत आजसुद्धां फारच थोडे कवि लिहू शकतील. “कविता इजसंगे रंगा आली” अशी बयाबाईची कृतज्ञतापूर्वक प्रीति गाणारा रामजोशी खासगी भावनाची गीते गाणाऱ्याचा अग्रणीच समजला पाहिजे. पोवाडे आणि लावण्या याच्या तालाचा ठेका लोकांच्या नाडीबरोबर पडावयाचा; डफ-संवळाच्या लयांत कवि आणि श्रोते यांची हृदये विलीन व्हावयाची. उत्तम भावगीताची ही परा गति समजली जाते. लावण्याचा वरचा साज अलीकडे आम्हास आवडू लागला आहे. गडकऱ्यांच्या काळापासून ती एक “फॅशन” होऊ पाहात आहे. पण साजाबरोबर साळूची मराठमोळ्याची चाल अजून भावगीताने उचललेली नाही !

संग्राम आणि प्रेम लोककवीना, आणि धर्म संतकवीना, अशी विषम वाटणी जरी मराठी वाङ्मयात झाली नसली, तरी अभिजात मराठी कवींच्या, आणि विशेषतः संतकवींच्या, स्फुट कवितांचे मुख्य विषय नीति, भक्ति, आणि मुक्ति हेच होते. नीतिपर कविता लावणीकारानीही क्वचित्प्रसंगी लिहिली आहे, आणि रामदासस्वामी सोडले तर इतर संत आणि पंडित कवीना राधा-कृष्णाच्या शृंगारात जीवा-शिवाची भेट साध्य होत असे. “वारियाने कुंडल हाले । डोळे मोडित राधा चाले” हे एकनाथाचे कडवे कोकणात धमणीच्या गाडीवानाला गाताना मी ऐकिले आहे ! अभिजात कवींनी सभावतालच्या संसारातील इतर विषयावरही स्फुट कविता रचिली असावी. पण वर उल्लेखिलेल्या कारणास्तव आज ती उपलब्ध नाही. नाही म्हणावयास ज्याचा संप्रदाय अधिक दक्ष, निष्ठवान्, आणि कार्यक्षम त्या रामदासाच्या मात्र मुबलक स्फुट कविता वाचावयास मिळतात. कधी कधी त्यातून अत्यंत आधुनिक ध्वनि निघतो. परशुरामक्षेत्री गेल्याबरोबर या जमदग्नि गोत्रातील ब्राह्मणाच्या मुखावाटे सहज उद्गार निघाले की “किती एक मागे बहू युद्ध केले । किती वेळ या ब्राह्मणा राज्य दिले । अकस्मात सामर्थ्य ते काय झाले । युगासारखे काय नेणो विज्ञाले ॥”^{१६} सृष्टिसुंदरीचीं स्तोत्रे रचण्याची कला आग्लशिक्षित कवि कदाचित् वर्डस्वर्थकडून शिकले असतील. पण त्यापूर्वीच घळीत सदैव वास करून सद्वाद्रीच्या सृष्टीशी समरस झालेल्या रामदासाना तेथील वर्षाकालीन वनश्री पाहून “वरदराज विराजतसे वनी” असा आभास झाला; व “सुख मनीं सुमनीं मन रातले”^{१७} अशी प्रसन्न स्थिति

प्राप्त झाली. “वृक्ष-वल्ली आम्हा सोयरी वनचरे”^{१८} या अभंगात तुकारामाची सृष्टीशी लागलेली समाधि माझ्या पाहण्यात इतरत्र कुठेच आली नाही. वाल्मीकीच्या शोकातून जसा श्लोक, तद्वत् भंग न पावणाऱ्या भावनासमार्धातून अभंग हा छंद मराठीत अवतरला असे म्हणावेसे वाटते. अभंगात कितीतरी प्रासंगिक भावगीते गुंफिली गेली आहेत. “तूं मायेहुनी मवाळ” आणि “मी अवगुणी अन्यायी” यासारखी हृदय विरघळून टाकणारी गीते जगाच्या वाङ्मयात फारच थोडी असतील.^{१९} विराणीच्या अभंगापुढे दागोराचे गूढगुंजन कर्कश वाटेल कदाचित् ! आणि आज युद्धामुळे मानवजातीच्या यातनानी जाचलेला जातिवंत कवि “भीत नाही मी आपल्या मरणा । दुःखी होता जना न देखवे ॥”^{२०} याशिवाय दुसरे काय उद्गार काढील ?

अभंगाईतकाच, किवहुना त्याहीपेक्षा अधिक मोठा, प्रासंगिक कवितेचा साठा पदपदातरात आहे. ताल आणि स्वर, काव्य आणि संगीत, याचा मधुर मिलाफ घडून आल्यामुळे अभंगापेक्षा पदे हीच आमची खरी गीत-संपत्ति होय. बरीचशी पदे परमेश्वरप्रवण असल्यामुळे आम्ही आज त्यापासून पराङ्मुख होतो. पण भावकाव्यात पदाचे अढळ पद आहे हे आम्हास पदोपदी कबूल करावे लागेल. कीर्तनाचा रंग संपताच ती देवळातून उटून नाटकगृहात आली, आणि आता त्याचे सिनेमात पदार्पण झालेच आहे. आजकाल आम्हास नव्या वाटणाऱ्या भावगीताच्या चाली, आमची नवी मात्रावृत्ते, ही बहुतांशी पदे आणि लावण्या यावरूनच घेतली आहेत हे माधवराव पटवर्धनाच्या छंदोरचनेतील जातिजृम्भण हे प्रकरण वरवर वाचणाऱ्यास देखील सहज कळेल. माझ्या मते एकनाथ, केशवस्वामी, आणि सोहिरोबा आत्रिये हे मराठीचे तीन रसाळ व प्रासादिक पदकार होत. “वारियाने कुंडल हाले” या एकनाथाच्या पदाचा मी पूर्वीच उल्लेख केला आहे. “धाव विभो करुणाकर माधव” हा केशवकिकराचा कर्णमधुर धावा केवळ नादाच्या जादूनेच मन भारून टाकितो. आणि “प्राण्या तुझा परिणामी अति कठिण प्रकार”^{२१} या सडेतोड उपदेशाच्या पदाने भरदरबारात महादजी शिंद्याच्या केलेल्या कानउघाडणीत सोहिरोबांच्या बेदरकार प्रतिभेची चुणूक दिसेल !

असो. गणवृत्तांत उपलब्ध असलेली थोडीशी कविता वगळली तर अभंग, पदे आणि शाहीराची कवने, या त्रिपिटकात सगळी जुनी मराठी प्रासंगिक कविता व गीते एकत्रित आली आहेत.

५

इंग्रजी अमदानीतील स्फुट “भावगीताचा” परमात्मा परंपरेच्या या लाबलचक पुराणाच्या मार्गे भेटणार नाही असे काहीं वाचकास वाटण्याचा संभव आहे. प्रासंगिक भावकविता देशकालाप्रमाणे वाटेल तसा वेष पालटो ; ज्ञातास्वाद रसिकाला तिच्या अंतरंगाच्या खाणाखुणा ओळखीच्याच वाटतात. पण अनभिज्ञाकरिता परंपरेची प्रावरणे दूर करून आंतील मूर्त सौंदर्याचा परिचय करून देणे हे काव्यविवरणाचे प्रमुख कार्य समजले जाते. सर्व प्रकारच्या काव्यात हे सौंदर्य रूपाला कसे येते इतका व्यापक विचार करण्याची येथे आवश्यकता दिसत नाही. तसे पाहू गेल्यास विविध काव्यनिर्मितीचा व्यापार सर्वसाधारण सारखाच असतो. तथापि ज्याप्रमाणे प्राणिशास्त्राच्या अध्ययनात सूक्ष्म निरीक्षणाकरिता काही विशिष्ट प्रातिनिधिक नमुने निवडतात, त्याप्रमाणे काव्यनिर्माण-शास्त्र समजून घेण्यास प्रासंगिक भावकाव्याचेच विश्लेषण अधिक उपयोगाचे वाटते. अध्यात्माची भाषा वापरावयाची म्हणजे, एकंदरीत काव्य हा स्थूलदेह कल्पिला तर स्फुट भावगीतास लिगदेह म्हणावे लागेल, त्याचे पंचप्राण कोणते हे जाणल्याने त्याचे यथार्थज्ञान होईल.

काव्य हा शब्द मी कवित्व-विरोधि अर्थाने योजिला आहे. काव्य आणि कवित्व यातील फरक सुज्ञ रसिकास समजून सागावा लागत नाही. कालिदास आणि नैप्रधकर्ता श्रीहर्ष, शेली आणि पोप, तुकाराम आणि मोरोपंत यातील जो भेद तोच दोबळमानाने काव्य आणि कवित्व यातील फरक होय. राजशेखराचा विशेषण वापरावयाची म्हणजे एक “सारस्वत” कवि तर दुसरे “आभ्यासिक.” कवित्व हे केवळ बुद्धीच्या सायासांनी साध्य होते असे हे आभ्यासिक कवि समजतात. बुद्धीच्या प्रयत्नचातुर्याने कवित्व कसे रचावे याचे मार्मिक वर्णन इंग्रजीतील आभ्यासिक कवींचा मुकुटमणि ड्रायडन् याने केलें आहे. तो म्हणतो : “प्रथम शोधक बुद्धीने कोणतातरी विचार हुंडाळावा लागतो. मग कल्पक बुद्धीने विषयाला अनुरूप अशी त्या विचाराची मांडणी

करावयाची. शेवटी कलात्मक बुद्धीने त्या विचारावर नीटनेटकी शोभिवंत शब्दाची प्रावरणे चढवावयाची.”^{२२} या त्रैराशिकाने कवित्वाच्या यात्रिक खटाटोपाचे गणित सहज सुटते ! हाटातून एकादी नीटस बाहुली शोधून आणून, तिला थोडीगी घासून पुसून, भरजरी वस्त्रांनी नटवून “कविताकामिनी” म्हणून लोकांच्या “कौतुकाय” पुढे करावयाची, हा झाला कवित्वाचा व्यापार. त्याच्या उलट, खरे काव्य जिवंत सौंदर्याला जन्मास घालते. ती यात्रिक घटना नव्हे ; ते एक अतर्क्य कोडे आहे. गणिताच्या सिद्धाताने ते उलगडत नाही. “खरे काव्य गर्भातील बालकाप्रमाणे वाढते व जन्माला येते. त्याच्याभोवती उल्लाचे इतके गूढ आवरण असते की, त्याचे आधान कधी व कसे झाले, व ते कोणत्या प्रकारे पूर्णता पावले, हे खुद्द कवीलाच कळत नाही. ” शेलीच्या या शरणागतीच्या कबुलीवर कुणीही तर्कट अधिक प्रकाश पाडू शकणार नाही !

हे जरी खरे असले, तरी कविमनाच्या प्रयोगशालेत डोकावून काव्याचा प्रयोग कसा होतो याची माहिती करून घेण्याचे कुतूहल सर्वास असावे हें अगदीं स्वाभाविक होय. त्या प्रयोगाचे पृथक्करण करून त्याच्या घटकाची चर्चा करण्याचे धाडस मी आतां करणार आहे. पण माझ्या पुढील वर्णनात सर्वच घटकाचा सारखा समावेश झाला आहे, किंवा याच क्रमाने ते मिसळल्याने काव्याचे रसायन हमखास तयार होते, असा आग्रह नाही, व कोणाही समंजस चिकित्सकाने असा ग्रह करून घेऊं नये. या अज्ञात प्रदेशाच्या केवळ स्थूल रूपेरखाचाच आराखडा मला देता येईल. निश्चित खाणाखुणाचा नकाशा तयार करणे मला साधणार नाही. ज्यांनी काव्याचे कैलासशिखर गाठले होते अशांनी लिहून ठेवलेल्या आठवणींवरच माझे हे काव्य-यात्रा-वर्णन आधारले आहे ; क्वचित् काही टप्पे स्वानुभवाशी पडताळून मुकर केले असतील.

६

माझा काव्यप्रयोगाचा सिद्धांत एकाच वाक्यात आरंभी नमूद करतो. प्रचीति, प्रक्षोभ, प्रसाद, प्रतिभा आणि प्रयत्न हे काव्याचे, आणि विशेषेकरून भाव-काव्याचे, पंचप्राण होत. काव्यनिर्मितीचा सारा प्रपंच या पंचकात साठविला आहे. या पंचीकरणाचा आतां अधिक बारकाईने पिच्छा पुरविला पाहिजे.

प्रचीतीशिवाय खऱ्या काव्याला स्फूर्तीच मिळावयाची नाही. प्रचीति म्हणजे आत्मसात् झालेला स्वानुभव. नव्या नव्या अनुभवांचे स्वागत करण्यासाठी कविमनाची दारे नेहेमी खुली पाहिजेत. कित्येकाच्या नाजूक प्रकृतीला बाहेरची स्वच्छ हवा सोसत नाही. ते दारे-खिडक्या बंद करून आतल्या कोदट, दूषित हवेतच बसतात. त्याच्या कविता कुजट वाटल्या तर काहीच नवल नाही. दुसऱ्या कांहीना रविवर्म्याच्या चित्रातील विश्वामित्राप्रमाणे नव्या गोडस अनुभवाकडे पाहाण्याचे धैर्य नसल्यामुळे डोळ्यावर हात ठेवावा लागतो, आणि म्हणून ते प्रज्ञाचक्षु देखील न राहिल्याने त्याची कविता केवळ अंधानुकरण करीत असते. प्रचीति विविध पाहिजे असेल तर कवीचे मन “पाणी तेरा रंग कैसा, जिसमे मिलावे वैसा” याच वृत्तीचे असले पाहिजे. खऱ्या कवीला स्वतःचा असा आत्मा नसतोच; तो जे अनुभवील तदाकार होऊन तादात्म्य पावतो.^{२४} या वृत्तीच्या कवीचे मन म्हणजे अनुभवाची धर्मशाळाच होय. त्या अनुभवाचे वास्तव्य क्षणिक का असेना, त्या प्रवाश्यांना कुठेतरी कोनाकोपऱ्यात आपली सही किंवा स्मृतिचिह्न कोरून ठेवले पाहिजे. या अभिज्ञानाचे कवीला उघड ज्ञान नसेल कदाचित्, त्याच्या नकळत ते सौहृद, ती मैत्री भावस्थिर झाली असेल. पण वेळ आली की “जाणीवेच्या पूर्वी चित्ती जागे तिची स्मृती साच.”^{२५} आणि त्यानूनच मग काव्य स्फुरते. साराश, अनुभव पचनी पडून रक्तात खेळला पाहिजे, मग तो स्वतःच्या खासगत सुगंधात खानून आलेला असो, अथवा इतरेजनाचा, बहुजनाचा, मूक प्राण्याचा, वृक्षवेलीचा, यच्चयावत् सृष्टीचा, पण आपलासा करून घेतलेला असो. कोणतीही कविता “प्रतीतिसुभगं वचः”^{२६} या कसोटीला आर्धा उतरली पाहिजे. अनुभव आपलासा झाला नसता, स्वानुभव होऊन कविमनात संचरला नसता, जर काव्यात अवतरला तर कलेच्या दृष्टीने तो खचित कंटाळवाणा, आणि क्वचित् किळसवाणासुद्धा होतो; मग तो बुद्धीच्या अगर भावनेच्या द्वारा कसाही घेतलेला असो. प्रचीतीविण जे बोलणे त्याला रामदासांनी वमनाची योग्य उपमा दिली आहे. “प्रचीतीविण जे बोलणे। ते अवघेचि कंटाळवाणे। तोड पसरून जैसें सुणे। रडोन गेले” हे त्याचे उद्गार^{२७} आम्ही नित्य मनन करावेत. अनुभव उसना असेल तर कविता नकली व्हावयाची हा सिद्धांत ठरलेलाच. तुकारामाची तळमळ अंगी

नसताना भक्तीची काव्ये लिहूं गेल्यास तीं भाडोत्री वाटतील, आणि म्हणूनच सामान्य वाचक गूढगुंजनाविषयी बराच साशंक असतो. भक्तीप्रमाणे इतर कोणत्याही भावनेची उसनवारी करून ती व्याजाने लावण्याचा धंदा अंती पोकळच राहाणार. आणि बौद्धिक उसनवारीत तर वेगंडीच्या रंगाचे सोग चटकन् ओळखता येते. स्वातंत्र्याचे किंवा समतेचे कोणतेही राजकीय किंवा सामाजिक विचार घ्या, त्याचे आणि कवीच्या आचाराचे अद्वैत साधल्याशिवाय, त्यांनी कवीच्या भावना पूर्ण भारून टाकल्याशिवाय, पचनी पडून पुष्टि दिल्याशिवाय, त्याच्या लावण्याची काति आणि तेज काव्यात कुठून येणार? व्यक्ति या नात्याने विचाराची प्रचीति घेतल्यावाचून कवीने ते काव्यनिर्मितीत सामील करून घेऊं नयेत.” नाहीतर ते कवित्व म्हणजे नुसती प्रचारकी पोपटपंचीच वाटेल. प्रचारासाठी वाचकाशी भाडताना वाद उपस्थित होतील, परंतु आपलाचि वाद आपणाशी झाल्याशिवाय काव्य निर्माण होणार नाही. विचार अगदी शुद्ध सोन्याचे असतील, पण त्याचे नाणे खणखणित वाजले पाहिजे तर त्यांत स्वतःच्या भावनांचे मिश्रण अवश्य हवे, आणि व्यक्तित्वाचा गिक्काही हवा. साराश, सुकविता ही प्रचीतीच्या मजबूत पायावर आधारली नसेल तर चिरस्थायी होणार नाही. ती जीवनाच्या खऱ्या प्रसंगातून उद्भवलेली म्हणूनच प्रासंगिक असावी. केवळ हवेत तरंगणाऱ्या तात्कालीन निःसंग कल्पनाची किंवा भावनाची ती मोट नसावी.”

तसेच, कविता प्रचीतिमुभग व्हावयाची असेल तर ती प्रचीति केवळ एका व्यक्तीच्या आकुंचित जीवनापुरती मर्यादित आणि अत एव क्षुल्लक नसावी. ती कल्पनेची असो वा भावनेची असो, बहुतास तीत जितके जास्त सहभागी होता येईल तितकी कविता अधिकाधिक सुभग. खासगी अनुभव खरा असतो, आपणास तो मोठा वाटतो, म्हणूनच केवळ त्याला काव्यात स्थान देता कामा नये. तो सूचक असेल, इतरांचाही निदर्शक असेल, तरच त्याला काव्यात महत्त्व प्राप्त होते.” व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या या युगात विशेषतः तरुण कवीला “अहं ब्रह्मास्मि”ची भावना होणे अगदी साहजिक आहे, व मग त्याची “काव्या दिसे आपण ” (काव्ये स्वता पश्यति) अशी स्थिति झाल्यास नवल काय? पण आपल्या खिशातल्या आरशात मुखडा न्याहाळीत

तो जी स्वगत भाषणे^{३०} करतो त्याची गोडी इतरास कशी कळावी ? तो त्याच्याच घरी घुटमळत राहातील ; कदाचित् ज्या जानीदोस्ताना त्याच्या साकेतिक भाषेची गोम अवगत असेल त्याच्या घरापर्यंत ती पोचतील. पण फक्त स्वतःच्या खासगत भावना बोलून दाखवितो तो कवि नव्हे ; इतराच्या, विश्वाच्या भावना आपल्याशा करून रंगवितो तो खरा कवि. कवि हा केव्हाही काव्याचा मध्यविंदु कल्पिल पाहिजे ; पण त्याच्या अहंकाराच्या छोट्या वर्तुळाचा विश्वाच्या मोठ्या विशाल वर्तुळाशी संपर्कच होत नसेल,^{३१} तो जर स्वतःच्याच चक्रव्यूहात गोंधळत राहात असेल, तर त्याच्या काव्याचा अंती नाश हा ठरलेलाच अनेकाची कविता तारुण्यानंतर आटते याचे हेच निदान. खासगी अनुभवाचे तुटपुंजे भाडवल संपले म्हणजे नुसती पोळ एट शिळक राहाते. उलट, ज्याच्या प्रचीतीचा व्याप सारखा वाढतच जातो त्याच्या काव्यव्यापाराला कधीच तूट येत नाही. त्याचीच प्रतिभा नवनवोन्मेषशालिनी, व त्याच्याच काव्याविषयी असे म्हणता येईल की : “न्यस्याविदग्धवदनेषु पदानि शश्वत् तस्यैव संचरति विश्वकुतूहलीव”^{३२} (अडाण्यांच्या तोंडी सतत अपुला ठेवून पदे । कुणा एकाद्याची जगति कविता हिडत मुदे ॥). वर्तमानाचे क्षणक्षणा पालटणारे रंग प्रासंगिक कवितेचे अंतरंग व्यापून टाकतात, म्हणून आधुनिक काळात विविध प्रासंगिक कविता लिहिणारा कवि जितका सर्वांगीण असेल तितका अधिक प्रभावी होईल. तरुण पिढीतील इंग्रजी कवि मॅक्नीस आपणाला कसला कवि हवा याचे मार्मिक वर्णन करताना म्हणतो की, तो शरीराने धडधाकट असावा; त्याला संभाषणाची आवड असावी; तो वर्तमानपत्रे वाचणारा, करुणाक्षम, विनोदप्रिय, अर्थशास्त्र जाणणारा, स्त्रीरहस्य ओळखणारा, खासगी ऋणानुबंधात गुंतलेला, राजकारणात खास लक्ष घालणारा, इंद्रियाच्या सान्या संवेदना अनुभविणारा-असा असावा. सेसिल डे लेविसने अशा कवीला “वायरलेस् स्टेशन”ची उपमा दिली आहे.^{३३} त्याचे मोठमोठे खात्र जमिनीत बद्धमूल असले तरी स्वर्गाप्रत पसरलेले असतात. वातावरणांत तरंगणारे सारे संदेश प्रथम समजून घेऊन, त्याची योग्य निवड व उचित मांडणी करून जगाच्या भाषेत मग ते सर्वाकारितां फैलाविले जातात. जितक्या विस्तीर्ण आकाश-प्रांतांतील संदेश यंत्रास घेतां

येतील तितका तो मोठा कवि “ इदमेव तत्कवित्वं यद्वाचः सर्वतोदिक्काः । ”^{३९}
(तेच कवित्वाचे वाणी विनदिक्कत जै फिरे दिशा साऱ्या).

व्यापक प्रचीतीची उणीव विषयाच्या किंवा भावनाच्या नावीन्यानें भरून काढता येते असा नवऱ्या कवींस विश्वास वाटतो. फुले-मुले, यामिनी-कामिनी, इत्यादिकाकडे पाठ फिरवून नव्या विषयाच्या विचित्र लीलेच्या ते मागे लागतात. तसे पाहाता काव्यवस्तूंत जो सारखेपणा भासतो त्याची कारणे उघड आहेत. माणसाच्या डोळ्यापुढे वावरणाऱ्या जगातील बऱ्याचशा वस्तु सनातन आणि नित्यच आहेत. “ ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवासः पर्वता इमे । ध्रुवं विश्वमिदं जगत् । ”^{३९} अर्थात् काव्यातही त्याचे स्थान ध्रुवच राहाणार. मानवी जीवनात जिह्वाळ्याच्या संबंधाची भाषा बदलत नाही, काव्यप्रबंधात तरी ती का बदलावी ? तथापि हे मात्र खरे कीं, काव्यवस्तु काहीही असो, कवीला तद्विषयक जी प्रचीति आली तोच खरा काव्याचा विषय. “ विदग्धभणितिभंगि-निवेद्यं वस्तुनो रूपं न नियतस्वभावम् । ”^{४०} हे विदग्ध अवन्तिसुंदरीचे मत तिच्या पतीस-राजशेखरासच काय, सर्वासच मान्य होईल. विषय कितीही विलक्षण असला तरी त्यातून स्फुरण पावणारी भावना अगदी सामान्य असू शकते. मलेरियाचा जंतु हा काव्यांत उमटेल असें सहसा कोणास वाटणार नाही. पण तो शोधून काढला या आनंदाच्या भरात रॉसनें जी कविता गाईली तीत “ दयार्द्र देवे माझ्या हातीं नवलाची ही चीज दिली ! ”^{४१} या आश्चर्याच्या ओळखीच्याच भावनेवर भर दिला. अलीकडे आगगाड्या काव्यातून धावताना आढळतात, व विमाने देखील काव्य-व्योमात उड्डाणे करूं लागली आहेत. आगगाड्यांच्या संचाराचे नियमित ठेके वेळापत्रकाच्या गद्यात सापडतील; पण उद्दामांच्या जुलमाचा दुर्बळांकडून सूड कसा घेतला जातो या जुन्याच इतिहासाचे काव्य कुसुमाग्रजांनीं आपल्या “ आगगाडी व जमीन ”^{४२} या कवितेंत आम्हास दिले. संस्कृत साहित्यात रसाचे जे वर्गीकरण केले गेले त्याचे प्रयोजन बहुधा हेच असावे कीं, विषय काहीही असला तरी सिद्ध होणारा रस बहुधा नवीन नसतो; व तो मात्र प्रचीतींतूनच सिद्ध होतो. नव्या विषयाच्या, नव्या भासणाऱ्या भावनांच्या आकर्षक आभासाने जरी कोणाच्या कवितेनें क्षणिक भुरळ पाडली, खोटा बहाणा करून कांचनमृगाप्रमाणें नादास लावले, तरी अंती तिचें सत्य स्वरूप समजता आपली निराशाच होईल. नावीन्याचा

छंद घेऊन लोकविलक्षण भावना हुडकून काढणे किंवा जगाच्या तापातून मुक्त होण्याकरता स्वतःचे असे एक हिमगृह निर्माण करून त्यांतच कादंबरीप्रमाणे वावरणे हे खऱ्या कवीचे कार्य नसून साध्याच विषयातला नवा आशय सागणें हेच त्याचे कार्य होय. हे तत्त्व सतराशे वर्षांपूर्वीच्या लॅजायनस्पासून विद्यमान इंग्रज कविश्रेष्ठ एलिअटपर्यंत सर्व साहित्यकार सारखेच सागत आले आहेत !

प्रचीतीच्या या लाबलेल्या चर्चेचा निष्कर्ष शेलीच्या एकाच वाक्यात सागता येईल, तो असाः^{११} “कविता म्हणजे सनातन सत्याच्या द्वारा दाखविलेले जीवनाचे प्रतिबिंब.”

नुसत्या प्रचीतीने काव्यसिद्धि होत नाही. जलाशयाप्रमाणे शात राहाणाऱ्या कविमनात जीवनाचे प्रतिबिंब पडून कार्यभाग साधत नाही. त्यापेक्षा अनुरूप उपमा म्हणजे ही की, अशा जलाशयात अंतर्गताचा ठाव घेणारा आघात झाला तर साहजिकच तरंगचक्र सुरू होते, आणि विश्वाच्या तीरावर त्या तरंगलहरी आदळू लागल्या की जो मधुर निनाद स्फुरतो ते खरे काव्य ! आघात सारखा चालू असता, व्यक्ति घुसळून निघत असता, मंथन होत असता, जे अमृत निर्माण होते तेच प्रासंगिक भावकाव्य म्हणावे. त्याजबरोबर अमृत वाढणारी मोहिनीसुद्धा हजर होतेच ! प्रचीति होत असतानाच प्रक्षोभ अनावर होतो हा प्रासंगिक काव्याचा प्रसिद्ध विशेष होय. निर्मितीचा प्रक्षोभ बाकी सर्व प्रकारच्या काव्यात, सर्व कलाकृतीत, असावाच लागतो.^{१२} पण प्रचीतीचा आणि निर्मितीचा प्रक्षोभ उत्तम भावकाव्यात एकसमयावच्छेदेच होतो. या प्रक्षोभाचे कवीच्या शरीरावरही तत्क्षणी परिणाम होतात असे काही दाखले सापडतात. श्यामिलकाने पादताडितकात म्हणल्याप्रमाणे “कवेर्भवति श्रमः सनयनजलो रोमोद्भेदः.” अलीकडेच दिवंगत झालेल्या ए. ई. हाउसमन या इंग्रजी कवीने आपल्या एका भाषणात खालील मजेदार वर्णन केले होतेः “सकाळी काव्यकल्पनाचा उल्हास मनात डोकावू लागला म्हणजे दाढी करतांना माझे केस ताठ उभे राहात असत ; नेत्रात अश्रु साठत असत ; अंगावर काटा उभा राहात असे ; व छातीत कठ्यार खुपसल्यासारखी कळ येत असे !” जियआकोमो या इटालियन कवीच्या शुद्ध काव्यावर मोहित झालेल्या क्रोचे या प्रख्यात टीकाकाराने त्या कवीचा अनुभव याच

प्रकारचा असल्याचें नमूद केले आहे. त्याला काव्यस्फूर्तिसमयी पोटात मनस्वी दुखत असे.

भावकाव्यांतील प्रक्षोभाचें स्थान प्रेमगीतावरून स्पष्ट होईल. काम ही मानवी जीवनांतली अत्यंत प्रक्षोभकारक शक्ति असल्यामुळे “ कामोपचारबहुलं हि वस्तु काव्यस्य ”^{४५} ही तक्रार कायमच राहाणार. तरुणपणी कामाच्या भावनेने प्रक्षोभ अनावर व्हावा हे अगदी साहजिकच आहे ; आणि म्हणूनच तारुण्यात शृंगारिक कविताचे पीक रगड. पण त्या भावनेचा एकदां संसारात मेळ बसला म्हणजे तद्भव प्रक्षोभाला वावच राहात नाही. पुढेपुढे जलाशयावर संसाराचा इतर शेवाळ इतका दाटतो की, मोठेथोरले फत्तर आत फेकले गेले तरी तरंगच स्फुरत नाहीत अशी कठिण स्थिति होते ; व नवी प्रचीति झालीच तर ती एकदम बुडाशीं गाडलीच जाते. विविध प्रचीतीच्या नाजुकशा आघाताने प्रकंप पावेल इतकी आदोलनक्षम ज्याच्या मनाची तार, न उतरता, सारखी लाविली गेली असेल तोच अखंड काव्यनिनाद घुमवील. धरणीकंप दर्शविणाऱ्या सुईच्या काऱ्याप्रमाणे दूरच्या साध्या कंपानेंसुद्धां त्याचे हळवें मन हलवें लागते.

प्रक्षोभांतूनच काव्य स्फुरतें खरे, पण मन प्रसाद पावल्याशिवाय ते प्रत्यक्ष निर्माण होणार नाही. प्रसाद म्हणजे प्रक्षोभाच्या वादळानंतर येणारी शांति, वर्षाकालीन गढूळता जाऊन येणारी शरदाची प्रसन्नता. त्या अवस्थेत बुद्धि स्थित होऊन सर्वच विमल दिसतें ; अनुभविलेल्या रागद्वेषापलीकडे जाऊन तिन्हाइताप्रमाणे त्यांचे चिंतन करतां येतें. “ प्रसादे सर्वदुःखाना हानिरस्योपजायते । प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ”^{४६} (दुःखें जाती लया सारी प्रसाद मनि नांदता । प्रसन्न चित्त झालें कीं बुद्धि होते ज्ञानि स्थिर ॥). चित्तनाने येणाऱ्या या प्रसन्नावस्थेत सहज समाधि लागून अनुभविलेले विकार सौंदर्याच्या आकाररूपाला येतात. या स्थितीचें उत्तम प्रतीक ताण्डवनृत्यांत सांपडेल. गजासुराचा संहार करणाऱ्या रुद्राने, त्याचें आर्द्रांजिन पांघरून त्याचें शव पायांखालीं तुडवीत तो नाच केला. त्या नृत्यांत संहार यैमान घालीत नाही ; तर सुप्त होणाऱ्या प्रक्षोभाची आठवण करून देणारी नवी प्रतिष्ठाच शोभते. संहारांतून शिवाची आणि सौंदर्याची थाटणी होते ती

अशी. याच प्रकारचे वर्णन कोचेने खालील शब्दांत केले आहे: ^{१०} विकाराचा उमाळा आणि चितनाचा संयम, प्रक्षोभ आणि शांति यांना एकजीव करणें हीच काव्याची खरी जादू. चितनाच्या या विजयांत नुकत्याच होऊन गेलेल्या शस्त्राचा खणखणाट अद्यापि घुमत असतोच ! व ‘न्यस्तं पदं शिरसि विद्विषताम्’ ^{१८} (की रोविले पद शिरी रिपुंच्या) हे दृश्य दिसते. चितनाने येणाऱ्या या प्रसादाला, या आतर प्रयत्नाला, एकाग्रतेला, आमचे साहित्यकार समाधि म्हणतात. खरे सारस्वत काव्य अशा समाधीशिवाय संभवतच नाही. “सारस्वतं किमपि तत्सुमहारहस्यम् । यद्गोचरे च विदुषां निपुणैकसेव्यम् । तत्सिद्धये परमयं परमोऽभ्युपायो । यच्चेतसो विदितवेद्यविधेः समाधिः ॥” ^{१८} (सारस्वत ते अतर्क्य त्याचे गूढ रहस्यहि मोठे । विद्वानांच्या कक्षेंत जरी निपुणा केवळ ते भेटे । ते साधायी उपाय एकच मोठा नामी हा ठावा । वेद्याचा विधि कळला ज्या त्या समाधि चित्ताची लावा ॥).

प्रक्षोभकाळीच प्रसाद आल्याशिवाय काव्य हे प्रक्षुब्ध मनाचे सहजोद्गार होऊं शकत नाही. नुसत्या प्रक्षोभाने काव्यनिष्पत्ति होत नाही हे अगदी खरे; क्वचित् वेडाचा विकृत झटकाहि येण्याचा संभव आहेच. म्हणूनच रागाच्या आवेशात दिलेल्या शिब्या, किंवा अन्यायाची चीड येऊन केलेले खून इत्यादींची कोणी काव्यात अथवा कलाकृतीत गणना करीत नाही. याचा मात्र असा अर्थ नव्हे की कलाकृतीत स्वानुभवं हा प्राथमिक किंवा सहजस्फूर्त नसतो. साध्यासुध्या कवीस प्रसाद सहजसाध्य असत नाही. काही प्रकारच्या आज्ञांरित इतर चित्तवृत्तींचा निरोध झाला असतां, आतल्या काव्यांत कुठेतरी दडून बसलेल्या काव्यवस्तूशीं मन युक्त होऊन प्रसन्नावस्था सहज प्राप्त होते; यावरूनच एरवीं प्रक्षोभ आणि प्रसाद यातील अंतर किती दूर असते याची यथार्थ कल्पना यावी. प्रसाद प्राप्त होण्यास ज्यास कष्ट पडतात, विलंब लागतो, त्यांच्या काव्याला, “सुप्त विकारांची भाषा” ही बायरन्ची, किंवा “शांत चित्तानें स्मरणोज्जीवित केलेली भावना” ही वर्डस्वर्थची व्याख्या लावतां येईल. प्रक्षोभानंतर, कालांतरानें त्याचा पहिला उमाळा ओसरल्यानंतर, ते भावनेशीं स्वस्थ विलास करून काव्ये निर्माण करतात. पण असे करण्यात तिचा मूळचा जोम कमी होतो, मूळचा धगधगित वह्नि तसाच पेटत राहात नाही, हें त्यास कबूल करणें प्राप्त आहे. ^{१९} खऱ्या सारस्वत कवींचें चित्त मात्र भावनेची

भरती पूर्ण होत असताच समेवर येऊन पोचते. रामकृष्ण परमहंसाप्रमाणें प्रश्नेभ्रंशणीच त्याची समाधि लागते. सलग्न तुर्यावस्थेतच त्याचे मन रंगते. ते अनुभवाची प्रचीति घेत असतानाच कासवासारखी अंगे आत ओढून तिऱ्हाइताच्या दृष्टीने आपल्या भावनाकडे बघतात. भावनाचे. रंग पालटत असतानाच चित्र चितारूं लागतात. बुद्धीचे तरंग उसळत असतानाच त्यात स्वस्थ विहार करतात. म्हणूनच आलेल्या प्रचीतींतील “मम”तेचे पाश तोडून ते स्वतः मुक्त होताना त्याच्या मुखावाटे निघणाऱ्या सहजोद्गारांनी इतरांचीही आत्मस्थिति ते साडवूं शकतात.

असे सहजोद्गार निघण्यास प्रतिभेचा पूर्ण वरदहस्त पाहिजे. काव्याच्या प्रमेयाचे आकलन करणे हे आधी असाध्यच, परंतु काव्यनिर्मितिप्रकरणात सर्वात जर काहीं अप्रमेय असेल तर प्रतिभा. प्रतिभेलाच कित्येकांनी शक्ति हे दुसरे नाव दिले आहे. “प्रतिभासयति सा प्रतिभा” या धात्वर्थवाचक उघड व्याख्येपेक्षां रुद्रटाने शक्तीची म्हणजेच प्रतिभेची दिलेली काव्यालंकारी व्याख्या मला पसंत आहे; कारण ती माझ्या मागील विवेचनाशी जुळती आहे. ती अशी:—“मनसि सदा सुसमाधिनि विस्फुरणमनेकधाभिधेयस्य । अक्लिष्टानि पदानि च विभान्ति यस्यामसौ शक्तिः ॥” (मनहि सदा सुसमाधित असते, स्फुरती विचार नित्य नवे । अक्लिष्ट पदे साक्षात् दिसती, प्रतिभा तिलाच की म्हणवे ॥) समाधीशिवाय प्रतिभेची स्फूर्ति होत नाही हे या व्याख्येत गृहीतच धरले आहे. या व्याख्येवर टीका करताना “ज्ञागित्येव पदानि प्रतिभान्ति” अशी नमिसाधूने टिप्पणी जोडली आहे. ज्ञागिति-एकदम-शब्दार्थाचा साक्षात्कार करणे, डोळ्यापुढे दिपवून टाकणारे सगुण सौंदर्याचे ध्यान उभे करणे, हे प्रतिभेचें कामें. रामदासाच्या समर्थ शब्दात सागावयाचे म्हणजे, ही महामाया “उठवी शब्दाकुर । वदे वैखरी अपार । शब्दांचे अभ्यंतर । उकलून दावी ॥”. “तिची खूण अनुभवाने पटते, तिचीं लक्षणे ओळखतां येतात. “जे प्रत्यक्ष पाहातां आढळे । विचार घेतां तरी नाढळे । जयेचा पार न कळे । ब्रह्मादिकासि ॥”

तिच्या गुणधर्माचे मानवी बुद्धीला संपूर्ण आकलन झाले असते तर कवींच्या शाळा उघडणे शक्य झाले असते. पण अनुभव असा आहे की, शाळा माणसास कदाचित् काव्यविशारद करूं शकतील; पण शारदेचा साक्षात्कार करून

देणारा सद्गुरु सहसा भेटत नाही. प्रतिभा ही काय चीज आहे म्हणून काही आधुनिक नास्तिक तिचा उपहास करतात. पण कोणत्याही काळातील व देशांतील कवि ध्या, प्रतिभा हे देवाचे देणे आहे म्हणून त्याने मस्तक नम्र केलेले दिसेल; व “न कळे केव्हां कैशी होते कविच्या मनाप्रती स्फूर्ति,” असें आश्चर्यवत् बोलून हात जोडलेले दिसतील. शेलीने या बाबतीत कविश्रेष्ठाकडे धांव घेतली. मिल्टनला तर प्रतिभा कानात काव्य सागत असे. आमच्याकडे “बोलविता धनी वेगळाचि” किंवा “जैसा वाजविणार फुंकितो वारे। तैसीं वाजंत्रे वाजती।” इत्यादि वचने सर्वांच्या परिचयाची आहेत. मी अगदी आधुनिक अशा दोन इंग्रजी कवींचा पुरावा देणार आहे. वर उल्लेखिलेले हॅरिसमन् साहेब दुपारच्या भोजनाने आणि “विअर”ने बुद्धि शात करून शून्यमनाने सृष्टिसौंदर्य न्याहाळीत एकटे सहल करीत असतां एकाएकी त्याच्या चित्तात कवितेचे चरण दत्त म्हणून उभे ठाकत. दुसरे ड्रिक्वॉटर हे आपल्या अपुऱ्या राहिलेल्या इंग्रजी काव्याच्या इतिहासात म्हणतात की, “प्रतिभेची लोकानी अवास्तव स्तुतिस्तोत्रें गाइली असतील; तथापि प्रतिभेचे अस्तित्व आणि महत्त्व नाकबूल कसे करता येईल? तिच्या प्रेरणेने कविमनात एकदम देदीप्यमान प्रकाश पडतो, ठाव न घेतलेल्या, ठाऊकही नसलेल्या, अगाधातून शब्द व चित्रे वर येत राहातात; ठराविक परंपरेनें कल्पना सुव्यवस्थित पुढे सरसावतात; आणि स्वेच्छे-शिवाय, केवळ अद्भुत किमयेने, शब्दाचे सोने होते.”^{५०} सर्व कवींनी ही एकमताने दिलेली ग्वाही आम्हांस उपेक्षणीय कां वाटावी? त्यांना असे म्हणण्याचा अधिकार आहे की, प्रतिभा हे कवीचें सौभाग्य आहे;—या कुंकवाच्या उठाटेवी इतरास कशास?

कवींना साहित्याचार्यांचा पूर्ण पाठिंबा आहे. प्रतिभा ही अद्भुत शक्ति आहे, दैवी वर आहे, याविषयीं आमच्या साहित्याचार्यांना कधींच शंका नव्हती. एकट्या वामनाचें मत सांगितलें म्हणजे पुरे.^{५१} “कवित्वबीजं प्रतिभानम्। जन्मान्तरागतसंस्कारविशेषः कश्चित्। यस्माद्बीजं विना काव्यं न निष्पद्यते। निष्पन्नं वा हास्यायतनं स्यात्।” प्रतिभेची मर्जी तपस्येनें संपादन करतां येणार नाही, टांग्याच्या घोड्याला मालिशदि संस्कार करून उच्चैःश्रवा करतां येईल यासारखीच ती दुःसाध्य भोळसट अपेक्षा होय, अशी त्यांच्या

अंतःकरणाची खात्री होती. तथापि कवित्वाकरिता धडपडणारे उमेदवार हताश होऊं नयेत म्हणून त्यांना गोड थापांनी त्यांनी थोडेसे झुलविले आहे. उदाहरणार्थ दण्डी — “न विद्यते यद्यपि पूर्ववासनागुणानुबन्धि प्रतिभान-मद्भुतम्। श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता ध्रुवं करोत्येव कमथनुग्रहम्॥”^{५०} (जन्मातरीच्या सुकृते स्फुरे जी। आगी जरी ती प्रतिभा न अद्भुत। वाणी श्रुतें यत्नभरे उपासिता। काहींतरी साच करी अनुग्रह॥). किंवा रुद्रट — “उत्पाद्या (प्रतिभा) तु कथंचिद् व्युत्पत्त्या जन्यते परया।”^{५१} या दोघांनी योजिलेले “कमपि” “कथंचिद्” हेच शब्द, जातीची प्रतिभा नसेल तर केवळ व्युत्पत्तीने ती अंगी आणणे किती कष्टाचे आहे हे सुचवितात. व्युत्पत्तीत युक्तयुक्तविवेकाबरोबर जो प्रयत्नाचा भाग आहे तो काव्याचा शेवटचा पण महत्त्वाचा घटक आहे हे मला आता सागावयाचे आहेच. प्रतिभेला व्युत्पत्तीची जोड पाहिजे असा आग्रह धरणाऱ्या राजशेखराने सुद्धा अभ्यासाने प्रतिभा साध्य होते असे कुठेच म्हटले नाही. त्या दोघांना तो लावण्यरूपाप्रमाणें लेखितो^{५२} आणि रूपलावण्य हे अभ्यासिता नये, सहज गुणास न चले उपाये, हे प्रसिद्धच आहे. साराश, सहजा अथवा नैसर्गिकी प्रतिभा हे काव्यसंपदेचे प्रधान साधन होय.

प्रतिभेला जर प्रयत्नाची जोड नसेल तर काव्यसंपदा वाढणार नाही. मनात स्फुरलेली कविता लहान का असेना, ती पुरी करण्यासाठी, आणि पुरी झाल्यानंतर घासून-पुसून उजळ करण्यासाठी, प्रयत्न केला पाहिजे; त्या अभियोगात^{५३} मंदपणा येता कामा नये. सारस्वत कवीच्या सेवेस प्रतिभा सदैव सारखीच सिद्ध असते असे नाही. हाउसमॅन् साहेबाची सत्यकथा याही बाबतीत तितकीच मार्गदर्शक आहे. त्याच्या पहिल्या काव्यसंग्रहातील शेवटची कविता किती कष्टाने जन्माला आली हे त्यांनी स्वतः स्पष्ट केले आहे. दोन श्लोक समग्र त्याच्या डोक्यात एकदम अवतरले. दुपारी चहा पिऊन थोड्याशा आराधनेनंतर तिसरा सुचला. आणखी एक हवा होता. तो कांही केल्या येईना. तो रचवावा लागला. त्यांनी तो तेरा वेळ लिहून शेवटीं बारा महिन्यांनी पूर्णावस्थेला आणिला! हा काव्यबन्धाचा उद्यम, अभियोग, अंगी नसल्याने कित्येक कवींनी प्रतिभेच्या पहिल्या भरात सांपडलेले दीप्तिमान तुकडे तसेच ठेवून दिले आहेत. इंग्रजीत शेली व मराठीत गडकरी यांना

चिकाटीने घडणावळीचे कष्ट करण्याची संवयच नव्हती. याच्या उलट, आधुनिक रशियन् कवि माय्कोव्हस्की व आमचे मोरोपंत याचा प्रयत्नावर फार भर. मोरोपंत भितीवर यमके लिहून ठेवीत असत अशी दंतकथा आहे. आणि खिशात नेहमी स्मरणवही बाळगून शब्द, कल्पना, कविताचे चरण यांची साठा माय्कोव्हस्की करून ठेवीत असे. काव्यासाठी तो दिवसाचे अठरा तास खर्चित असे. लेखणीसहित कागद-दौती वाहणाऱ्या रामदासाना-सुद्धा उदंड कविता करतां आली याचे रहस्यही प्रयत्नच. महाकाव्य किंवा सर्गबन्धाचे काव्य प्रयत्नाशिवाय साध्यच होणार नाही. परंतु लहानगा प्रासंगिक काव्यासाठी सुद्धा “वाचमर्थोऽनुधावति” (वाचेमागे अर्थ धावे जयाच्या) अशी परिणतावस्था प्राप्त होईतोपर्यंत सारखे खपावे लागते. गोगलगाईच्या शिगाप्रमाणे सौंदर्याशी ^{६*} अगदी तरल आणि हलुवार संपर्क साधावयाचा असेल तर शब्दाच्या कुसरकामाचे सतत परिश्रम घ्यावे लागतात. रसाला, प्रचीतीला उचित अशी शब्दाची सूक्ति बांधणे यातच कलेचा परिपाक दिसतो. कविला वेदात कारू म्हटले आहे ते यासाठीच. “पोएट” या शब्दाचा धात्वर्थही तोच आहे.

७

वर माडलेल्या या प्रपंचातून निघणारा परमार्थ स्पष्ट करण्याकरिता मी पूर्वी उल्लेखिलेल्या वाल्मीकीच्या आदिकवितेचे आता उदाहरण घेतो. क्रौंचवधाचे हे भाव-काव्य म्हणजे वरील प्रयोगाचे उत्कृष्ट प्रात्यक्षिक होय. पश्याची पारध किंवा शिकार पुष्कळांनी पाहिली असेल व केलीही असेल. त्यांच्या माना अनेकांनीं सुरगळल्या असतील. त्याबद्दल मोठीशी हळहळ न वाटणे हाच बहुतेकांचा मनोधर्म. क्वचित्च एखाद्याचे हृदय अस्वस्थ होते. माझ्या माहितीचा एक लहान मुलगा होता. त्याच्या घरो त्याच्या देवत बबर्जीने एकदा मुर्गीची मान कापली. त्याबरोबर त्या हळव्या निष्पाप मनाला अतिशय विषाद झाला. तो लगेच आईकडे धावत गेला; व सारखा रडून विचारू लागला की, “आई, कोबडीने काहीही केले नसताना, तिचा काहींमुद्धा अपराध नसताना, तिचा गळा का कापला ?” त्या बालमनात परदुःखाची प्रचीति आली खरी, ज्या व्यवस्थेच्या, न्यायाच्या, ऋताच्या कल्पनेवर विश्व

चालते, त्या कल्पनेची अस्पष्ट जाणीव होती ; प्रश्नोभही झाला ; पण प्रसाद आणि प्रतिभेच्या अभावी त्याचा विलाप काव्यरूप पावला नाही. जरा पुढे गेल्यास असे दिसेल की, “केवढे हे कौर्य” ही डोळ्यात टिपे आणणारी कविता लिहिण्यापूर्वी रेहरंड टिळकाना तीच प्रचीति आली असावी, तितकीच प्रशुब्ध वृत्ति झाली असावी. त्या भावनेचा पहिला आवेग ओसरल्यावर त्यानी तिच्याशी स्वस्थ चित्ताने विलास केलेले दिसतात. पक्षिणीची शेवटची धडपड सुचविणारे अडखळते वृत्त योजिले. वात्सल्याचा भाग घालून करुण रसाचा विशेष परिपोष केला ; व अखेर निराळ्या वृत्तात एक दुःखाचा उसासा टाकला. येथे प्रसाद स्मरणाने, चित्ताने आलेला दिसतो, व प्रयत्नाने “पदनिवेगाची निष्कम्पता” साधली गेली. महाकवि वाल्मीकीची पायरी याच्या पुढली. “धर्मात्मा” असल्यामुळे सहचर, चारुनिस्स्वन, काममोहित कौचाच्या जोड्यातील एकाला, मत्त नराला, डोळ्यासमोर मारलेला तडफडताना पाहून त्याच्या भावनाचा प्रक्षोभ अनावर झाला. हिंसेइतकीच सृष्टीविरुद्ध घडलेल्या घोर पापाची, अधर्माची, प्रचीति आली. म्हणूनच त्याना तो निषाद असूनसुद्धा “पापनिश्चय,” केवळ “वैरनिलय” वाटला. मन किती प्रशुब्ध झाले असेल याची कल्पना पुढील वृत्तान्तावरून सहज येते. “मा निषाद-” हा गाप देऊन वाल्मीकि आश्रमात गेले असता त्यास ब्रह्मदेव भेटण्यास आले. साक्षात् लोकपितामह समोर बसले असतानासुद्धा, त्याच्याकडे लक्ष न देता वाल्मीकि कौञ्चवधाचेच चिन्तन करीत राहिले होते “तद्गतेनैव मनसा वाल्मीकिर्ध्यानमास्थितः । पापात्मना कृतं कष्टं वैरग्रहणबुद्धिना । यस्तादृशं चारुरवं कौञ्चं हन्यादकारणात् । शोचन्नेव मुहुः कौञ्चीमुपश्लोकमिमं पुनः । जगावन्तर्गतमना भूत्वा शोक-परायणः ॥ ” (चित्त तेथेच लागोनी वाल्मीकी ध्यानि रंगले । वैराच्या बुद्धिने घोर पापात्मा कर्म आचरी । त्या चारुरव कौचाला का निष्कारण मारिले । पुनः पुनः करी शोक कौचीसाठीच, तो पुनः । अन्तर्गतमने गाई श्लोक शोकपरायण ॥). प्रश्नोभातच होणाऱ्या समाधीचे, प्रसादाचे या उतान्यात वर्णन केले आहे. “शोकार्तेनास्य शकुनेः किमिदं व्याहृतं मया ” (शोकावेगांत पक्ष्याच्या गेलो मी काय बोलुन) हा आश्चर्यवत् स्वतःलाच प्रश्न विचारणारे वाल्मीकि, व “मच्छन्दादेव ते ब्रह्मन्प्रवृत्तेयं सरस्वती ” (माझ्या छंदेच हे ब्रह्मन् स्फुरली

त्वत्सरस्वती) असे त्यास आश्वासन देणारा ब्रह्मदेव, या दोघानीं प्रतिभेचें अधिष्ठान मान्य केले. श्लोक एकच असल्यामुळे, आणि वाल्मीकि एरवीं व्युत्पन्न, शब्दसृष्टीचे ईश्वर असल्यामुळे, प्रयत्नाची जसुरीच नव्हती; ती पुढे समग्र रामायण रचण्यात खात्रीने भासली असावी. अशा परिस्थितीत जे स्फूर्तीने सहजोद्गार बाहेर पडले त्यात शुद्ध सौंदर्याचा साक्षात्कार झाल्याशिवाय कसा राहील ? “मा निषाद-” या श्लोकात विश्वांतील व्यवस्थेची साक्ष आहे, त्या भावनेला अनुकूल असे शब्दाचे ऋत साधले आहे. शब्दाची रचनाच मुळीं अशी आहे कीं कवीच्या प्रक्षोभाची आणि समाधीची यथार्थ कल्पना यावी. “मा” हा अगदीं पहिलाच शब्द उच्चारताच अन्यायाची चीड आवेगाने संचरते. सनातन व्यवस्थेचे उल्लंघन झाले हे “शाश्वतीः समाः” या शब्दांनी सुचविले. शब्दाची माडणी, लय यात रतिभर देखील फेरफार करता येणार नाही. प्रतिष्ठा, शाश्वतीः, समाः, मिथुन, एक, काममोहित-यातल्या कोणत्याही शब्दाला प्रतिशब्द सुचवावयाचा प्रयत्न करा, किंवा ते इकडले तिकडे करून बघा-ते जुळणार नाही. म्हणूनच वाल्मीकीचा शोक श्लोकच पावला असे म्हणण्याचा प्रघात पडला. आणि हा श्लोक “तन्त्रीलयसमन्वित” (तंत्रोन्यागी लय साधणारा) असून गेय होता.^{६०}

८

येथवर मी ज्या पद्यप्रकारास “लिरिक्” म्हणतात त्याची आमची प्राचीन परंपरा वर्णिली, तिच्या पंचप्राणाची ओळख करून घेतली, व अशा एका प्राचीनतम सुकवितेची प्रत्यक्ष भेट देखील घेतली. या पद्यप्रकाराचे लक्षण ठरवून व्याख्या देणे आता सोपे जावे.

प्रथम त्यात एकाच उद्दाम प्रक्षोभकारी भावनेची प्रचीति पाहिजे. ती अखंड आणि सलग राहिल्यामुळे एकात्मता आली पाहिजे. एकात्मता ही प्रचीतिश्तकीच रीतीवर-विशिष्ट पदरचनेवर-अवलंबून राहील, कारण रीति हा काव्याचा आत्मा आहे. शब्द हे भावनेची केवळ प्रावरणे नव्हत; शब्दातच ती मूर्तस्वरूपाने अवतरते. त्या भावनेचा, प्रचीतीचा, जो ताल व लय असेल तो शब्दरचनेत उमटला पाहिजे. गळा, तंत्रोरा आणि तबला हे एकनाद झाल्याशिवाय जसे खरे संगीत नाही; तद्वत् प्रचीति, शब्द आणि

रीति याची एकच धून लागल्याशिवाय खरें भावगीत सिद्ध होत नाही. आणि त्यात सहजोद्वाराची जितकी जातिवंत स्फूर्ति तितकी त्याची सिद्धि परिपूर्ण. हे या पद्यप्रकाराचे विशेष असल्यामुळे त्याला एकाच लक्षणाने जखडून टाकणे कठिण. तें कोणत्या क्षणी कोणते मायावी रूप धारण करील हे सांगणेच अशक्य. ते कधी कमळासारखे सहस्र दळानीं प्रफुल्लित दिसेल; तर कधी शिरीषासारखें कोमलाग असेल. त्याला कधी चाफेकळीचा उग्र वास येईल; तर कधी कर्णिकारासारखा नुसता वर्णप्रकर्षच असेल. भावनेप्रमाणे त्याच्या नाचाचा ताल सारखा बदलत राहाणार. लहान मुलीचे बागडणे, वाढत्या बालेचा अल्लड धिगाणा, तरुणीचा उन्माद, प्रौढेचें स्थैर्य—या प्रकारचे सर्व अनुरूप लय भावनेप्रमाणे त्यात येतील. त्याचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी महाकाव्याशी त्याची क्षणभर तुलना करूं. ते ओजळीत घेतलेल्या अर्घ्यासारखे, तर महाकाव्य म्हणजे घोडशोपचारी पूजा. ते हिऱ्याच्या लहानशा चमकेसारखे, तर महाकाव्य म्हणजे नवरत्नाच्या हाराची घडणावळ. ते बेहोप करून टाकणाऱ्या एका क्षणाच्या इष्कासारखे, तर महाकाव्य म्हणजे सबंध आयुष्यभर अवीट सुखाची सर्व अवस्थात गोडी लावणारे पत्नीचे प्रेम. ते बुलबुलाचे एकाकी गीत, तर महाकाव्य म्हणजे नाना स्वनानी भारून टाकलेले वनश्रीचे संगीत. ते शिंपलीतले पाणीदार मोती, तर महाकाव्य म्हणजे पोवळ्याच्या बेटाचे कोरीव लेणे. पुष्कळदां मला असे वाटते, कीं महाकवीच्या कलेचे पाणीदार पोलाद तयार होत असता वर्तमानाचे आघात बसून असल्या काव्याच्या रूपाने असंख्य ठिणग्या उडत राहतात. याची व्याख्याच करावयाची असेल तर आपण असे म्हणूं कीं खरे भावगीत म्हणजे “एकाच प्रक्षोभकारी प्रचीतीचे उचित रीतीने सहजस्फूर्तीत गाइलेले काव्य.”

भावगीत हा अलीकडे रूढ झालेला मराठी शब्द असले काव्य जेव्हा खरोखर गीत असेल, रागदारीने गातां येत असेल, तेव्हाच त्याला उद्देशून वापरावा. परंतु अशीं सर्वत्र काव्ये गीते नसतात.^६ अट्टाहासच केल्यास ती गीतासारखी म्हणता येतील कदाचित्. गीत असो वा नसो, या प्रकारच्या सर्व काव्यास “मुक्तक” हा जुना शब्द मुकर करवा अशी माझी शिफारस आहे. त्या शब्दाची परंपरा प्राचीन आहे. एका स्वतंत्र श्लोकाला मुक्तक असे म्हणत असत; मग तो कुठेही आलेला असो. “मुक्तकमन्येन नालिगितम्। तेन स्वतंत्रतया परिसमाप्तनिराकाक्षार्थमपि प्रबन्धमध्यवर्ति मुक्तकमित्युच्यते।”

ह्या अभिनवगुप्ताने दिलेल्या व्याख्येचे^१ रहस्य हेच की, हा पद्यप्रकार स्वतंत्र, परिपूर्ण आणि विविध असू शकतो. मग मुक्तक हें एकाच श्लोकात असलें पाहिजे हा आग्रह पाळण्याचे आम्हास आज प्रयोजन नाही. आपण एकाच श्लोकाच्या मुक्तकाला मराठीत कणिका हे अणुतर नांव दिलेच आहे. मुक्तक हा शब्द योजण्यात प्रचीतीप्रमाणे मिळालेली शुक्ति, व त्याहीपेक्षां यदृच्छेने तयार झालेली कृति याची आगाऊच सूचना होते. व या स्फूर्तिकोटकाने स्वतः- करता हे साजेसे कलाकुसरीचे आवरण केले आहे याची आठवण होते. येथे हें सांगणे अप्रस्तुत होणार नाही की हँउसमन् साहेब हे काव्याला शिपल्यातल्या मोत्याची याच कारणास्तव उपमा देत असत. हा एक अन्तर्गत निस्यन्दच होय. तेव्हा “लिरिक्” हा परकी शब्द न वापरता यापुढे अधिक अर्थक्षम असा “मुक्तक” हा शब्द वापरावा. मुक्तके म्हणजेच प्रासंगिक स्फुट कविता हा संकेत ठरवून टाकावा. आणि त्यातले सन्मौक्तिक (-स्वातीच्या सुमुहूर्तावर सागरशुक्तीत पडलेल्या जीवनत्रिदूने तयार झालेले-) ते भावगीत.

हा निबन्ध आता इतका लांबला की, मुक्तकांना महाराष्ट्रात बाजारभाव येण्यास काय केले पाहिजे, आमचीं अलीकडील मुक्तके “कल्चर्ड” का वाटतात इत्यादि धंदेवाईक प्रश्नाची चर्चा^२ माझ्या मुक्तकाची दुसरी ओजळ भरेतोवर पुढे ढकलली पाहिजे. दरम्यान या संग्रहातील मुक्तकाचे खरे पाणी ओळखून त्यातील बरेचसे—वाटल्यास सर्व का म्हणा ना—दाणे टाकाऊ आहेत असे जरी या निबन्धाच्या कसोटीवरून वाचकानी पारखून ठरविले, तरी निबन्धाचे सार्थक झाले असे मी समजेन !

टीपा

१. लिरिक्—म्हणजे ' लायर ' या ततुवाद्याच्या साथीने गाइलें जाणारे काव्य.
२. ऋग्वेद. १०.९५.
३. " सतो बन्धुमसति निरविन्दन्हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा " ऋग्वेद १०.१२९.४.
४. " कुवित्सोमस्यापामिति " ऋग्वेद. १०.११९.
५. " केवलाघो भवति केवलादी " ऋग्वेद. १०.११७ ६.
६. ऋग्वेद. १०.८६.६.
७. ऋग्वेद. १०.३४.
८. " आवेशसमकाल कवते " राजशेखर . काव्यमीमांसा-चौखम्बा पा. ६७.
९. पहा—Svayambhūcchandas by Svayambhū H. D. Velankar, Journal of the B B. R. A. Society, N. S. Vol. II (1935), p. 26.
१०. वरील लेख पा. २४.
११. " सत्त सताइ कइवच्छलेण कोडीअ मज्झारम्मि । हालेण विरइआई सालंकाराणें गाहाणम् " गाथासप्तशती. १.३. पालि वाङ्मयांत अनेक गाथा सांपडतात, व ध्रुवपद असलेली गाथांचीं सूक्तेही आहेत.
१२. " अमिअ पाउअकव्व पढिउं सोउ अ जे ण आणन्ति । कामस्स तत्ततान्ति कुणन्ति ते कहें ण लज्जन्ति "—गाथासप्तशती. १.२.
१३. Apabhramśa and Marāthi Metres. H. D. Velankar New Indian Antiquary, Vol. 1. No 4 p. 215
१४. Venus, Virtus, Salus.
१५. होनाजी बाळा, पा. १३० (चित्रशाळा आ०)
- १६ व १७. श्रीसमर्थकृत करुणाष्टके, धाव्या वर्गारे. पा. १० आणि १६.
१८. तुकारामाचा गाथा (पंडित) २.७३.
- १९ व २०. तुकारामाचा गाथा (पंडित) १.७४२, २४६.

२१. सोहिरोबा आविये : पहा—पा. १०६, जिववा दादा बक्षी यांचे चरित्र (राजाध्यक्ष).
२२. Dryden · Introductory Letter to Annus Mirabilis.
२३. Shelley. A Defence of Poetry, in The Four Ages of Poetry, p 54.
२४. पहा—The Notebooks of Malte Laurids Brigge by Rilke.
२५. “ तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वम् ” शाकुन्तल (५०२).
२६. दण्डी-काव्यादर्श १.४५. प्रतीति हा शब्द दण्डीच्या अर्थी मी योजिला नाही.
२७. दासबोध ९.५.१५.
२८. Cecil Day Lewis A Hope for Poetry, p. 55.
२९. Conversations of Goethe with Eckermann, p. 8, 126.
३०. F L Lucas · The Criticism of Poetry—Proceedings of the British Academy Vol. XIX 1933. पहा—Virginia Woolf: A Letter to a Young Poet, pp. 17-19.
३१. पहा — Randall Swingler: History and the Poet. New Writing, New Series 3.
३२. राजशेखर : काव्यमीमांसा. पा. ४७-४८.
३३. Modern Poetry, p. 198.
३४. A Hope for Poetry, p. 75.
३५. राजशेखर : काव्यमीमांसा पा. ५५.
३६. ऋग्वेद. १०.१७३.४.
३७. राजशेखर. काव्यमीमांसा पा. १४६ पहा—Drinkwater, Lyric पा. २२.
३८. पहा—Squire Essays on Poetry, pp. 14 to 47, आणि विशेषतः पा. ३८—“ This day relenting God
Hath put within my hand
A wondrous thing.”
३९. कुसुमाग्रज : विशाखा पा. ४२.

४०. Eliot : Sacred Wood, p. 58; John Drinkwater : An Unfinished History of English Poetry, p. 46.
४१. Shelley : A Defence of Poetry, p. 30.
४२. या विषयावर पहा - Samuel Alexander : Philosophical and Literary Pieces या ग्रंथातील कलेवरील तीन निबंध ; आणि Poetry and Contemplation by Hamilton, p. 69. Eliot : The Use of Poetry and the Use of Criticism, p. 108.
४३. Housman : The Name and Nature of Poetry, pp. 46-47.
४४. Croce. The Defence of Poetry, p. 24.
४५. वामन. काव्यालंकारसूत्राणि १.३.८.
४६. भगवद्गीता. २.६५.
४७. Croce : The Defence of Poetry, p. 24.
४८. भर्तृहरि. वै. ६७.
४९. राजशेखर : काव्यमीमांसा पा. ४२. इंग्रजीत समाधीला transport किंवा poise म्हणता येईल.
५०. पहा-वामनराव जोशी : वाङ्मयीन महात्मता-प्रस्तावना पा. १०.
५१. माझा हा स्वतःचा अनुभव आहे. दुसऱ्यांनाही हा अनुभव आलेला आहे. पहा -Eliot : The Use of Poetry and the Use of Criticism, p. 144.
५२. Shelley : A Defence of Poetry, pp. 53-54.
५३. रुद्रट : काव्यालंकार. १.१५.
५४. इंग्रजीत यालाच vision म्हणतात. Vision, not interpretation, that is poetry. Selincourt On Poetry, Oxford Lectures on Poetry, p. 22.
५५. दासबोध : १.३.२ आणि ७.
५६. Housman. The Name and Nature of Poetry, p. 49.
५७. An Unfinished History of English Poetry, pp. 8, 9.

५८. वामन. काव्यालंकारसूत्राणि १.३.१६.
५९. दण्डी: काव्यादर्श १.१०४.
६०. रुद्रट. काव्यालंकार १.१६+१७.
६१. राजशेखर. काव्यमीमांसा पा. ५७.८.
६२. हे शब्द दण्डीचे. काव्यादर्श १.१०३.
६३. The Name and Nature of Poetry, p. 50.
६४. Elsa Triolet on Mayakovsky, pp. 223-4. New Writing, New Series 3.
६५. उपमा कीट्स्ची, Selincourt नें वर उल्लेखिलेल्या निबंधांत उद्धृत केली आहे. पा. १४.
६६. रामायण. बालकाण्ड २.२८-३०.
६७. पालि वाङ्मयांतील त्रिपिटकांत आढळणाऱ्या एकमेव प्रेमगीताच्या स्वरांनीं वीणेच्या तन्त्रीस्वरांशीं लय साधला असें म्हटलें आहे. पहा . सक्कपण्ड-सुत्त-दीधनिकाय.
६८. मुक्तक आणि भावगीत यांतील फरक, मुक्तकास सगीताची आवश्यकता, मुक्तकाशीं संबंध असलेले छंदोविषयक प्रश्न, यांची चर्चा पुढें करण्याचा इरादा आहे.
६९. ध्वन्यालोक (३.७) टीका
७०. The Name and Nature of Poetry, p. 48.

